

MINERVA

DOI: 10.17355/rkkpt.v25i4.186

MAJTÉNYI BALÁZS – MAJTÉNYI GYÖRGY¹

Roma nemzetépítés és transznacionális emlékezhelyek²

Pierre Nora elmélete szerint ma az emlékezetnek már nincs olyan valódi közege (*milieux de memoires*), mint a hagyományos társadalmakban, hanem elsősorban helyei (*lieux de memoires*) vannak. Földrajzi helyek, történelmi személyek, tárgyak, események, szövegek, fogalmak is megteremthetik, illetve közvetíthetik a kulturális emlékezetet, azaz emlékezhelyekké válhatnak. Az emlékezhelyek nem állandóak, hanem folyamatos változásban léteznek.³ Ebben a tanulmányban a romák közös múltjának emlékezhelyeit keressük, és ennek kapcsán a transznacionális (vagyis az adott nemzetállami kereteken túlmutató, azok felett létező) emlékezhelyeknek a nemzetépítés folyamatában betöltött szerepét vizsgáljuk.⁴ A roma nemzetépítésnek számos fontos állomása volt, elemzésünkben azt mutatjuk be, hogy a romák

¹ Majtényi Balázs, jogász, MTA TK Jogtudományi Intézet - ELTE Társadalomtudományi Kar, foldresz@gmail.com; Majtényi György, történész, Eszterházy Károly Egyetem - MNL Országos Levéltár, gyorgymajtenyi@hotmail.com.

² Köszönettel tartozunk Katya Dunajevának és Marek Szilvásinak a kéziratához fűzött megjegyzéseikért, bibliográfiai javaslataikért. A tanulmány első változata angol nyelven, az „Agency in Transnational Memory” c. kutatás keretében készült. A szöveg rövidebb, angol nyelvű, a nemzetközi „agency”-k szerepére fókuszáló változata az Aline Sierp és Jenny Wüstenberg által szerkesztett kötetben jelenik majd meg. E kutatás vezetőinek és valamennyi résztvevőjének, illetve a Regio folyóirat szerkesztőinek és lektorainak is köszönjük lényegi, kritikai észrevételeiket.

³ Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között: válogatott tanulmányok*. Válogatás, szerk. K. Horváth Zsolt. Ford. Haas Lídia et al. Budapest: Napvilág, 2010.

⁴ Lásd a témáról részletesebben, Sierp, Aline – Wüstenberg, Jenny: Linking the Local and the Transnational: Rethinking Memory Politics in Europe, *Journal of Contemporary European Studies*. Volume 23, Issue 3, 2015. 321–329. doi.org/10.1080/14782804.2015.1058244

polgárjogi küzdelme miképp lépett túl a nemzetállami kereteken, hogyan jelent meg a transznacionális térben, és ehhez kapcsolódóan a közös transznacionális emlékezhelyek megalkotása miképp tette lehetővé a korábbi kisebbségi identitások mellett, felett a közös nemzeti identitás megfogalmazását.

Különböző roma szervezetek és politikusok régóta hirdetik, követik a nemzetté válás politikai célját; s a nemzetként való elismeréstől jogokat, egyenlőséget és jobb érdekérvényesítő képességet remélnek. Az e célokért küzdő mozgalmak alakítják, jelenítik meg a roma nacionalizmust.⁵ Fosztó László elemzése szerint a roma nemzet-eszme megalkotása a romák esetében alapvetően két összekapcsolódó céleszmét szolgál(t), egyfelől az egymástól korábban elszigetelten élő közösségek egyesítését, másfelől a külvilág előítéletességével, a kirekesztéssel „szembeszegülő” politika közös céljainak a megfogalmazását.⁶ A roma éltek, értelmiség politikai céljai olyan mintázatokat alakítottak ki, amelyek azt mutatják, hogy az elképzelt roma nemzet a különböző országok roma kisebbségeinek összefogásából születik meg, és a gyakorlatban a transznacionális térben megszerveződő szervezeteket, érdekcsoportokat jelent, eszmei síkon pedig az ő küzdelmeikhez kapcsolódó érdekek, célok összességét és politikai elismertetésüket. E politika egyelőre a különböző országok és a transznacionális szervezetek roma és nem roma politikusainak, értelmiségének szándékai mentén formálódik. Tanulmányunkban elsősorban a transznacionális nemzetépítésben résztvevő szereplők és intézmények tevékenységét elemezzük, így nem foglalkozunk részletesebben azzal a kérdéssel, hogy e nemzetépítés mennyire éri el a roma, illetve a romának tartott emberek szélesebb rétegeit.⁷ A nemzetépítés jellegére is utal Binder Mátyás egyik tanulmányában, amikor így ír a romákról mint „képzelt közösségről”: „egy

⁵ Binder Mátyás: A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet*, 2008 (20.)/77. 130–160.

http://www.eszmelet.hu/binder_matyas-a-roma-nemzetepites-torteneti-es-kulturalis/ (letöltés ideje: 2017. november 17.)

⁶ Fosztó László: Van-e cigány nemzettudat? In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002. (207–224.) 208.

⁷ A roma elit nemzetépítő törtekvéseit a társadalmi legitimitáció szempontjából is elemzi: Binder 2008.

különböző nyelveken beszélő, eltérő identitású és kultúrájú közösségeket »külső hatásra« integráló, heterogén kategória tagjai”.⁸

A politika szimbolikus tereiben a nemzetépítés emlékezetpolitikai küzdelem formáját ölti, amelynek során a romák képviselői megteremtik a roma nemzet (az ily módon megalkotott közösség) létezését bizonyító, erősítő emlékezhelyeket. E törekvések, értelmezésünk szerint, általánosságban leírhatók a nemzetépítés sajátos formáját képviselő „transznacionális nacionalizmusként”.⁹ Tanulmányunkban ezzel a kifejezéssel jellemezzük a vizsgált jelenséget, amely egyúttal érzékelteti a roma nacionalizmus belső ellentmondásait is, például hogy a transznacionális, kisebbségi közösségek összefogására törekvő politikai mozgalom épít a nemzetállami, többségi nacionalizmusok modelljére, szimbolikájára is (közös nyelv, kultúra, történelem és az összetartozást megjelenítő nemzeti jelképek).¹⁰ A transznacionális roma nacionalizmus fogalmával tehát olyan, a nemzetállami keretektől részben legalábbis függetlenül működő, önmagát nemzetiként meghatározó mozgalmat jelölünk, amely ugyan lemond a nemzetállam létrehozásáról, a hagyományos értelemben vett intézményesülésről, ám az állami keretekhez kapcsolódó jogosultságokhoz hasonló jogokat kíván kivívni az elképzelt

⁸ Binder Máttyás: „Elképzelt kultúra”. A roma/cigány kultúra egy lehetséges értelmezése és félreértelmezései. *Eszmélet*. 2010 (22.)/86. (172–195.) 173. http://www.eszmelet.hu/binder_matyas-elkepzelt-kultura-a-roma-cigany-kultura-eg/#30

⁹ A roma világtalálkozások hatásait elemző tanulmánya címében Bernáth Gábor a „transznacionális nemzetépítés” fogalmát alkalmazza: Bernáth Gábor, “Transznacionális nemzetépítés kirekesztett kisebbségekből: tematizációk és többségi meghatározottság a nemzetközi roma mozgalomban.” In: Prazsák Gergő (szerk.): *Nemzetek Európában*. Budapest: ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, 2011. 53–73. A transznacionális nacionalizmus fogalmához lásd Kastoryano, Riva: *Transnational Nationalism: Redefining Nation and Territory*. In Benhabib, Seyla – Shapiro, Ian – Petranovic, Danilo (eds.): *Identities, Affiliations, and Allegiances*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 159–180.; Kapralski, Slawomir: *Memory, Identity, and Roma Transnational Nationalism*. In De Cesari, Chiara – Rigney, Ann (eds): *Transnational Memory. Circulation, Articulation, Scales*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2014. 195–218.

¹⁰ Acton, Thomas: *Gypsy Politics and Social Change. The development of ethnic ideology and pressure politics among British gypsies from Victorian reformism to Romany nationalism*. London: Routledge, 1974. 233. Idézi: Fosztó, 2002. 208.

nagyobb közösség (valamennyi önmagát romaként meghatározó, illetve romaként meghatározott csoport) részére a transznacionális térben. Ez a stratégia részben a roma kisebbségek helyzetéből, egymástól való fizikai és szimbolikus távolságából, részben pedig a nemzetállamok feletti intézményrendszer létéből, illetve ezek egymásrahatásából következik.

A következőkben a folyamatot, bár természetesen más megközelítés is lehetséges, történelmi jelenségként, az egymást időben követő események rendjében mutatjuk be, ahogyan a különböző emlékezhelyek kialakultak. (Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy ez a tanulmány is, mint ahogyan minden történelmi szemléletű munka, retrospektív, azaz a múltra a jelenből visszatekintő, a múltbeli eseményeket mai szempontok, ismeretek alapján elemző szöveg.) A következőkben megvizsgáljuk, hogy az emlékezhelyek, illetve a transznacionális roma nemzeti identitás megalkotásának a folyamatában milyen szereplők vettek/vesznek részt. A társadalmi szereplők (actor-ok) mellett külön figyelmet fordítunk a politikák alakításában hatalommal bíró szervezetek (agency-k) szerepére a transznacionális emlékezetpolitikában. Elemezzük, hogy a nemzetépítésben, vagyis az emlékezetpolitika formálásában a roma aktivizmus különböző nemzeti és nemzetközi szereplői mellett a transznacionális térben milyen szerepet játszottak/játszanak a nemzetközi kormányközi szervezetek, valamint az Európai Unió intézményei. Az elemzés lépései a történet időbeliségéhez igazodnak: (1) először az egyes országokon belül (nemzeti keretek között) megszülető roma polgárjogi szervezetek, (2) majd ezt követően az ezek összefogásából megszülető transznacionális (immár nemzetépítő) roma szervezetek történetét, (3) végül a nemzetközi és szupranacionális szervezeteknek a transznacionális roma nacionalizmust és általánosságban a romákat érintő tevékenységét vizsgáljuk. Külön figyelmet fordítunk a folyamat részesei/formálói közül: 1) azokra a szereplőkre és ágens szervezetekre, amelyek meghatározták a roma nemzettel kapcsolatos transznacionális emlékezetpolitikát, 2) azokra a struktúrákra, amelyek lehetővé tették, illetve behatárolták a cselekedeteiket, 3) az emlékezés gyakorlataira és mechanizmusaira, és végül 4) a folyamat eredményeire, vagyis a transznacionális emlékezhelyek létrejöttére és ezek hatásaira. A tanulmányban egységesen a roma megnevezést használjuk, mivel ez az általunk vizsgált kollektív nemzeti identitás

megjelölésére általánosan elfogadott kifejezés; az egyes szervezeteknek a szövegben szereplő elnevezései ugyanakkor tükrözik a különböző roma közösségek egykori és mai önmeghatározásait.

I. Roma kisebbségi szervezetek küzdelmei állami keretek között

A roma civil kezdeményezések a II. világháború után a Vasfüggöny nyugati oldalán bontakoztak ki a nemzetállami keretek között. Az ekkor induló polgárjogi mozgalomnak azonban jóval korábbi előzményei is voltak Kelet- és Kelet-Közép-Európában. A bulgáriai romák például már 1901-ben petícióban követeltek egyenlő politikai jogokat.¹¹ De az első háború utáni roma szervezetek is Kelet- és Kelet-Közép-Európában alakultak meg, még az államszocialista rendszerek teljes kiépülése és asszimilációs politikáinak megjelenése előtt.¹² Ezt az időszakot kisebb tiltakozások is kísérték, 1947-ben például a szlovákiai Klenovec faluban tiltakozott mintegy 300 roma a kirekesztés ellen.¹³

A szervezett roma polgárjogi küzdelem kezdetét az 1950-es évekre tehetjük, ekkor alakultak meg Németországban az első társadalmi szervezetek.¹⁴ A németországi romák legkorábbi küzdelmei a vészkorszakban a romák ellen elkövetett népirtás miatti igazság- és jóvátételhez kapcsolódtak. 1956-ban, egy roma (szinti) polgárjogi aktivista testvérpár Oskar es Vinzenz Rose alapította meg a Rasszizmus Nem Zsidó Vallású Üldözötteinek Szövetségét (Verband rassisch Verfolgter nicht-jüdischen Glaubens).¹⁵ A két roma

¹¹ Binder, 2008.

¹² Klímová-Alexander, Iona: The Development and Institutionalization of Romani Representation and Administration. Part 3a: From National Organizations to International Umbrellas (1945–1970) – Romani Mobilization at the National Level. *Nationalities Papers*, Volume 34, Issue 5, 2006. 605.

¹³ Klímová-Alexander, 2006. 609.

¹⁴ Mayal, David: *Gypsy Identities 1500–2000. From Egyptians and Moon-men to the Ethnic Romany*. London – New York: Routledge, 2004. 152.

¹⁵ Margalit, Gilad: German Citizenship Policy and Sinti Identity Politics. In: Levy, Daniel – Weiss Yffat (ed.): *Challenging Ethnic Citizenship: German and Israeli Perspectives on Immigration*. New York–Oxford: Berghahn Books, 2002. 115.

vezető szüleit náci megsemmisítő táborban gyilkolták meg; ők túlélőként szüleik igazságáért is küzdöttek. A történelmi igazságtétel mellett ugyanakkor az iskolai, munkaerőpiaci, települési integrációt is szorgalmazták. 1971-ben alakult meg a Nyugat-németországi Szintik Központi Bizottsága (Zentral Komitee der Sinti Westdeutschlands) szintén Vinzenz Rose vezetésével. A polgárjogi mozgalom történetének egyik fontos állomása volt, amikor 1972-ben a romák az afroamerikai polgárjogi mozgalom megmozdulásait idéző tüntetést szerveztek (miután Heidelbergben egy rendőr lelőtte a roma Anton Lehmannnt). 1974-ben Vinzenz Rose magánadományokból Auschwitz-Birkenauban felállította a meggyilkolt szintik és romák emlékművét.¹⁶ Emblematikussá váltak a roma polgárjogi vezető, Romani Rose (Oskar Rose fia) szavai, amelyek egy, a romákkal szemben elkövetett népirtást bemutató kötetben jelentek meg: „egyazon néphez tartozunk” („dass wir ein Volk sind”).¹⁷ 1979-ben Romani Rose vette át a Szövetség vezetését, majd 1982-től ő lett a heidelbergi Német Szintik és Romák Központi Tanácsának vezetője (Zentralrats Deutscher Sinti und Roma).

A Központi Tanács mellett természetesen Nyugat-Németországon belül is sok szervezet, szerveződés létezett. 1968-ban Hamburgban hozták létre Rudolf Karway vezetésével a Nemzetközi Cigányjogi Bizottságot (Internationale Zigeunerrechtskommission), amely elsősorban a Kelet-Közép-Európából bevándorló romák letelepedési ügyeivel foglalkozott. 1975-ben alakult meg Hamburgban a Roma és Szinti Unió (Rom & Cinti Union), e szervezet létrehozásában és később vezetésében jelentős szerepet játszott a lengyelországi származású polgárjogi aktivista Rudko Kawczynski. Az Unió fő célkitűzése a roma és szinti kulturális identitás megőrzéséhez szükséges jogi és társadalmi feltételek megteremtése volt, s már a megalakulásától fogva segíti a

¹⁶ Reemtsma, Katrin: *Sinti und Roma. Geschichte, Kultur, Gegenwart*. München: C. H. Beck, 1996. 136–138.

¹⁷ Rose, Romani: Vorwort an die Sinti. In: *Sinti und Roma im ehemaligen KZ Bergen-Belsen am 27. Oktober 1979*, Göttingen: Gesellschaft für bedrohte Völker, 1980. 15. Ez akár egy kétszáz évvel korábbi szövegre is utalhatott, amiben egy Fürchtgott Leberecht Christlieb álnéven értekező szerző fogalmazott így németek és német zsidók kapcsolatáról: „Wir Teutsche ... wir *ein Volk sind* [...]” Fürchtgott Leberecht Christlieb: Warum versagt ihr den Juden das Bürgerrecht? *Nemesis*, 1816. 8. (49–103.) 50.

Németországba érkező roma migránsokat és menekülteket.¹⁸ Ezekhez a szervezetekhez hasonló célokat szolgált az 1980-as évek közepétől a frankfurti Rom Union vagy a kölni Rom e.V.

1980-ban a romák egy csoportja a Dachau-i tábor emlékművénél éhségstrájkba kezdett; szószólójuk Romani Rose volt. A tüntetők amiatt tiltakoztak, hogy a bajor belügyminisztérium nem vizsgálta felül a korábbi nyilvántartásokat; a náci hatóságok ugyanis a haláltáborokba elhurcolt romákat „bűnözőkként” regisztrálták, és a Holokauszt áldozatai továbbra is ekként szerepeltek a minisztériumi aktákban.¹⁹

A nyugat-németországi roma mozgalom követeléseinek legmagasabb szintű politikai elismerését az jelentette, amikor az NSZK elnöke, Karl Carstens és a kancellár, Helmut Schmidt 1982-ben rasszista okokból elkövetett népiirtásnak nevezte a romák második világháború alatti üldöztetését.²⁰ (A német állam két vezetője március 17-én fogadta a Központi Tanács Romani Rose által vezetett delegációját, és ekkor nyilatkoztak a Holokauszt roma áldozatairól.) 1985 novemberében egy parlamenti (Bundestag) vitában később híressé vált felszólalásában ezt erősítette meg az új kancellár Helmut Kohl.²¹ 1987-től a Német Szintik és Romák Központi Tanácsa roma Kulturális- és Dokumentációs Központot (Kultur- und Dokumentationszentrum) alapított, amelyet 1989-től már a kormányzat is támogatott. Ezt követően megkezdődött a németországi romák közös kultúráját és történelmét bemutató dokumentumok összegyűjtése.²² 1997-ben Roman Herzog német elnök is elismerte, hogy a romákkal szemben elkövetett bűnök éppúgy rasszista népiirtásnak minősülnek, mint a zsidóság elleniek.²³

¹⁸ Bunescu, Ioana: *Roma in Europe: The Politics of Collective Identity Formation*. London – New York: Routledge, 2014. 82.

¹⁹ Matras, Yaron: *The Romani Gypsies*. Cambridge – Massachusetts: Harvard University Press, 2015. 254.

²⁰ Wolfe, Stephanie: *The Politics of Reparations and Apologies*. New York: Springer, 2014. 75., 90.

²¹ Reemtsma, 1996. 139–140.

²² Reemtsma, 1996. 142. A kérdéskör átfogó, eseménytörténeten túlmutató elemzése-értelmezése: von dem Knesebeck, Julia: *The Roma Struggle for Compensation in Post-War Germany*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2011.

²³ Barany, Zoltan: *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*. New York: Cambridge University Press, 2002. 266.

A Porrajmos mint emlékezethely

A roma Holokausztra, a romák üldöztetésére, elpusztítására való emlékezés fontos eleme, egyik elindítója volt a roma polgárjogi mozgalom létrejöttének, és azóta negatív történelmi referenciapontként a közös roma történelemnek és a roma nemzeti identitásnak is fontos részévé vált. A második világháború után a romák tragédiája alig kapott nyilvánosságot. Ennek egyik magyarázata, hogy a náci propaganda gépezet is kevesebbet foglalkozott velük, mint a zsidósággal; a népirtás során a roma áldozatok nagy részét nyilvántartásba vétel nélkül, és sok esetben helyi progromok során gyilkolták meg. A másik magyarázat pedig az lehet, hogy az ő sorsuk – sokszorosan hátrányos, perifériális társadalmi helyzetük, kirekesztettségük miatt, és mivel nem volt lehetőségük képviselni a saját érdekeiket – akkor és később is kevésbé foglalkoztatta a közvéleményt.²⁴ A romák sokáig nem kaptak a zsidó elhurcoltakéhoz és az áldozatok családtagjaiéhoz hasonló kárpótlást. A roma polgárjogi küzdelem fontos célja volt ennek kivívása. Később, a kilencvenes évektől roma kutatók megírták a roma Holokauszt, a romák közös tragédiájának saját, önálló történelmét. Ehhez új, saját kifejezést alkottak a Porrajmost – egy roma kifejezéssel (magyarországi lovári alakja a Pharrajimos) jelölték meg a közös tragédiát (a zsidó Soá megnevezéshez hasonlóan)²⁵, és megkezdődött annak

²⁴ Általában a Holokauszt roma áldozatainak számát 200–500 ezer között becsülik. Az 1990-es évektől az utóbbi számadat lett az elfogadottabb. A porrajmos történetéhez lásd: Baumgartner, Gerhard: *The Fate of the European Roma and Sinti during the Holocaust*. Wien – Paris: 2013. www.romasintigenocide.eu (letöltés ideje: 2017. november 30.); Kapralski, Slawomir: *The Aftermath of the Roma Genocide: From Implicit Memories to Commemoration*. In: Weiss-Wendt, Anton (ed.): *The Nazi Genocide of the Roma: Reassessment and Commemoration*. New York: Berghahn Books, 2013. 230–232. Hancock, Ian: Responses to the Porrajmos: The Romani Holocaust. In: Rosenbaum, Alan S. (ed.): *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*, Boulder: The Westview Press, 1995. 39–64.; Hancock, Ian: 1938 and the Porrajmos: A Pivotal Year in Romani History. *Global Dialogue*, Volume 15, Issue 1, 2013. (Winter/Spring – Genocide.) 107–117.

²⁵ A Porrajmos kifejezés használatát Ian Hancock javasolta: Hancock, 1995. Ennek kritikáját lásd: Stewart, Michael: Remembering without commemoration: the mnemonics and politics of Holocaust memories among European

kizárólag roma szempontú történelmi feldolgozása is, így az esemény közös roma emlékezethellyé válhatott.

Nagy-Britanniában az 1960-as évektől kezdődően bontakozott ki a romák polgárjogi mozgalma. Vezetői között nemcsak romákat, hanem a romák sorsával szolidáris nem-roma politikusokat, értelmiségieket is találunk. Az első politikai cselekedetek Angliában Normann Dodds munkáspárti képviselő nevéhez kötődnek, aki 1945-től 1965-ig Dartford képviselőként az Alsóház tagjaként rendszeresen felszólalt a romák jogaiért. Ő és William Larmour állította fel az ún. Cigány Bizottságot (Gypsy Committee); 1947-ben egy kilenc pontos chartát is elfogadtak a romák egyenjogúsításáról. A roma polgárjogi mozgalom következő fontos állomása az volt, amikor egy nem roma származású újságíró, Grattan Puxon közreműködésével 1966 decemberében megalakították a Cigány Tanácsot (Gypsy Council). Ennek Puxon volt a titkára, 1966 és 1971 között, és Hughie Smith az elnöke. Többek között egyenlő jogokat követeltek az oktatásban, emellett munkát és lakhatást a romáknak, illetve hogy a campingeket minden megyében nyíssák meg a vándorló csoportok előtt, valamint egyenlő bánásmódot. Még folyóiratot is alapítottak *Romano Drom* címmel. Nagy-Britanniában az 1960-as évektől létrejövő polgárjogi mozgalomra kétségkívül hatással volt a nagy-britanniai „fekete radikalizmus” példája is, amelynek célja az etnikai, „faji” egyenlőség kivívása volt. A roma lakosságot sújtó kirekesztés mellett ennek a következménye is lehetett, hogy követeléseiket sokszor a rasszizmus elleni harc jegyében fogalmazták meg, holott célkitűzéseik általában is értették a Nagy-Britanniában vándorló életformát követő csoportok jogait, és nemcsak a romákét.²⁶

1960-tól törvény, az ún. Caravan act korlátozta a lakókocsi helyek számát Angliában és Walesben, és a roma polgárjogi mozgalom egyik legfontosabb eredményének számított, hogy 1968-ban a Parlament elfogadta a lakókocsi helyekről szóló törvényt

Roma. *Journal of the Royal Anthropological Institute* n.s., Issue 10, 2004. 564. Más megnevezések is léteznek: Auzias, Claire: *Samudaripen: le Génocide des Tsiganes*. Paris: L'Esprit Frappeur, 1999; Bársony, János – Daróczi, Ágnes: *Pharrajimos: The Fate of the Roma During the Holocaust*. Budapest: CEU Press, 2007.

²⁶ Mayal, 2004. 206.

(Caravan Sites Act), amely arra kötelezte a helyi önkormányzatokat, hogy a vándorlóknak megfelelő táborhelyeket biztosítsanak. A hetvenes évek elejétől, több országos roma szervezet is alakult Nagy-Britanniában: 1970-ben létrehozták az oktatási ügyekkel foglalkozó Nemzeti Oktatási Tanácsot (National Education Council), a magát valamennyi brit roma szervezeteként meghatározó Nemzeti Cigány Tanácsot (National Gypsy Council) és 1972-ben a Roma Ipartestületet (Romany Guild). Ezek mellett az 1970-es évek elejétől fogva regionális, illetve helyi szervezetek is létrejöttek: a Déli Cigány Tanács (Southern Gypsy Council), a Cigány és Roma Szervezetek Peter Mercer Szövetsége (Peter Mercer's Association of Gypsy and Romani Organizations), a Roma Táborhely-tulajdonos Testület (Romani Site Owner's Guild), vagy Skóciában a Tanácsadó Bizottság a Vándorlókról (Advisory Committee on the Travelling People).²⁷

A vándorlás mint emlékezhely

Nagy-Britanniában, ahogy más európai országokban is sokáig a romák különbözőségének és megkülönböztettségének egyik alapja a vándorló életforma volt. A nagy-britanniai roma polgárjogi mozgalom küzdelmei is jórészt ehhez kapcsolódtak, és az ebből fakadó szociális hátrányok enyhítését célozták. Mindehhez különféle a roma történelem és élet egészét átfogó, a közös identitást erősítő értelmezések kötődtek.²⁸ Az országok között, majd az országokon belül vándorló roma csoportok e tudományos teóriák szerint szinte állandó üldöztetésben éltek (a vándorló csoportok életét szabályozó, saját szokásaikat tiltó állami és helyi rendeletek miatt), de megtartották szabadságukat és különállásukat a nem-romák törvényeitől és társadalmától. Más szerzők azonban ezzel szemben éppen azt hangsúlyozzák, hogy mindig volt kölcsönhatás a nem roma és a roma (vagy romának tartott csoportok között).²⁹ Mindazonáltal a

²⁷ Taylor, Becky: *A Minority and the State: Travellers in Britain in the twentieth century*. Manchester – New York: Manchester U.P., 2008. 187–217.; Mayal, 2004. 206.

²⁸ Liégeois, 1994.

²⁹ A magyar történelem kapcsán lásd: Nagy Pál: Cigány csoportok és együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15-20. században. In: Romák a

vándorlásukról tudósító szövegek, képek is fontos emlékezhellyé váltak a roma identitásépítés folyamatában. Többen általában is a közös múlt, a hagyomány bizonyos elemeivel hozzák összefüggésbe a romák identitását, vagyis a hagyományosan cigány foglalkozásnak tekintett mesterségek³⁰ gyakorlásával, illetve a vándorló életformával. A régi szokások azonban a modernitás korában jól láthatóan veszítettek összetartó erejükből,³¹ ugyanakkor emlékezhelyekként a romák közös történelmének, identitásának részeként később is felbukkannak a transznacionális szinten elfogadott dokumentumokban.

Más nyugati és délnyugati országokban is megjelentek, civil kezdeményezések nyomán megszülető, vagy az állam által támogatott, roma vagy romákkal foglalkozó szervezetek. 1962-ben Norvégiában Kormányzati Cigány Bizottságot (Government Gypsy Committee) alapítottak. Az 1960-as évek közepén Párizsban alakult meg a franciaországi romák első országos szervezete, a Nemzeti Cigány Szervezet (Organisation Nationale Gitane).³² 1964-ben egy katolikus pap, Bruno Niccolini alapította Olaszországban az Opera Nomadi szervezetet, hogy közvetítsen a hatóságok és a romák között.³³ Spanyolországban a roma politikai aktivitás első jelei szintén a katolikus egyházhoz kötődően jelentek meg.³⁴ 1967-ben Finnországban Országos Cigány Szövetséget (Suomen Mustalaisyhdistys) alapítottak. 1968-ban az angol törvénnyel egyidőben Hollandiában is törvény mondta ki, hogy helyi tanácsoknak táborhelyeket kell létesíteniük a vándorló karavánok

történelemtanításban. Történelemtanárok 17. országos konferenciája. Budapest: Történelemtanárok Egylete, 2008. 35–50.

³⁰ A hagyományos cigány mesterségnek tekintett foglalkozásokat a tanulmányban nem tárgyaljuk részletesebben, mivel ezek később nem jelennek meg hangsúlyosan a nemzetépítés folyamatában, illetve a roma nemzeti mozgalmat elismerő nemzetközi szervezetek (Európa Tanács, EBESZ, EU) dokumentumaiban sem.

³¹ Liégeois, 2007. 98.

³² Mayal, 2004. 204.

³³ Klímová-Alexander, Ilona: The development and institutionalization of Romani representation and administration. Part 3c: religious, governmental, and non-governmental institutions (1945–1970) *Nationalities Papers*. 38 Volume, 1 Issue, January 2010, 113.

³⁴ Klímová-Alexander, 2010. (Part 3) 108.

részére. 1970-ben Norvégiában a kormány jelentést adott ki a romákkal kapcsolatos állami feladatokról. 1972-ben Svédországban alapították meg az ott élő finn romák szervezetét, a stockholmi Finn Cigánytanácsot (Finska Zigenarförening), majd 1973-ban felállt a Skandinávia roma lakosságát és az ő szervezetüket átfogni kívánó Északi Cigánytanács (Nordiska Zigenarråd).³⁵

A kelet- és a kelet-közép-európai államszocialista országokban, ahol az európai roma lakosság túlnyomó többsége élt, a kormányzatok részben erőszakos kényszerítő, részben – a társadalmi integráció terén átmeneti eredményeket hozó – szociális intézkedések révén kívánták asszimilálni a romákat. Ebben a térségben az állami politikáknak közös eleme volt az a törekvés, hogy felszámolják a Nyugaton sok esetben elismert és később a nemzetközi kormányközi szervezetek által is az identitás védett elemeként támogatott, ám ekkorra már visszaszoruló vándorló életmódot. 1958-ban Bulgáriában és Csehszlovákiában tiltották be a vándorló életformát. Magyarországon az 1961-es párthatározat célozta a romák kényszerasszimilációját. 1969-ben Bulgáriában szegregált iskolákat alapítottak a cigány gyermekek részére. Romániában ezzel szemben a párt és az állami hatóságok nem adtak ki cigánypolitikai határozatokat, rendeleteket, és még a 70-es, 80-as években is, amikor tettek bizonyos lépéseket a szociális helyzet javítására, azokat többnyire titokban tartották.³⁶

A kelet- és a kelet-közép-európai államszocialista országokban is voltak ugyanakkor olyan államilag meghatározott keretek között működő roma szervezetek, illetve olyan államilag támogatott események, rendezvények, amelyek révén a pártállam különböző időszakokban etnikai, nemzeti kisebbségként ismerte el a romákat. 1947-ben Bulgáriában például szovjet mintára Roma Színház (Teatr Roma) alakult, amely 1951-ig létezhetett. 1968-ban a csehszlovák állampárt engedélyezte a Cigány-Roma Szövetség (Svaz Cikánů-Romů/Svaz Cigánov-Rómov) megalapítását.³⁷ Magyarországon 1957–1961 között létezett a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, amelyet a pártállam más nemzetiségi szövetségek

³⁵ Kenrick, Donald: *The A to Z of the Gypsies*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2010. 271.; Mayal, 2004. 233., 235., 241.

³⁶ Achim, Viorel: *Cigányok a román történelemben*. Budapest: Osiris, 2001. 217.

³⁷ Barany, 2002.

mintájára hozott létre. Később, a hetvenes évek végétől – részben az 1961-es párthatározatot követő asszimilációs politika kudarca miatt – a párt korifeusai ismét az etnikai hagyományok ápolását támogatták. 1985-től a Hazafias Népfront fennhatósága alatt Országos Cigánytanács működhetett; 1986-ban pedig újraalapították a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét.³⁸ Jugoszláviában előbb etnikai csoportként, majd nemzeti kisebbségként is elismerték a romákat. A macedón alkotmány például már 1971-ben etnikai kisebbséggé nyilvánította a helyi roma közösségeket. 1981-ben pedig hivatalosan is deklarálták nemzetiségi státuszukat.³⁹ A romák kulturális jogokat is kaptak a médiában való megjelenés és az oktatás területén. 1973-ban Macedóniában Roma Rádió indult, ami Tetovóból sugárzott adást, vagy 1983-ban romani nyelvű oktatás kezdődött Koszovóban.⁴⁰ A hetvenes évek végétől, a nyolcvanas évektől kezdődően már megindult a romák önszerveződése, polgárjogi mozgalma is a térség országaiban. A romák nemcsak a civil társadalmi szerveződésekben vettek részt hanem a demokratikus ellenzék politikai mozgalmában is például Csehszlovákiában a Charta '77-ben,⁴¹ vagy Magyarországon a pártállami cigány szervezetek alternatívájaként hívták életre roma és nem roma értelmiségiek a PHRALIPE Független Cigány Szervezetet 1989-ben.⁴² Ugyanebben az évben hasonló célokkal, illetve a romák

³⁸ Majtényi – Majtényi, 2012. 59–106.

³⁹ Matras, 2015. 236.; Crowe, David: *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York: St. Martin's Press, 1996. 195–285.

⁴⁰ Vermeersch, Peter: *The Romani Movement: Minority Politics and Ethnic Mobilization in Contemporary Central Europe*. New York – Oxford: Berghahn Books, 2006. 45–100., Barany, 2002, 112–156.; Majtényi, Balázs – Majtényi, Balázs: *A Contemporary History of Exclusion: The Roma Issue in Hungary from 1945 to 2015*. Budapest and New York: CEU Press, 2016.

⁴¹ Matras, 2015. 256. Trehan, Nidhi: In the name of the Roma? The Role of private foundations and NGOs. In: Will Guy (ed.): *Between Past and Future: The Roma of Central and Eastern Europe*. Hertfordshire: University of Hertfordshire Press, 2001. 135–136., 144–145.

⁴² Kiemelendő, hogy Magyarországon roma és nem roma értelmiségiek közösen léptek fel a cigány lakosság kitelepítését célzó törekvések ellen. Miskolcon 1989. február 2-án alakították meg a Gettóellenes Bizottságot Horváth Aladár vezetésével. Ez a nap tekinthető a roma polgárjogi mozgalom kezdetének. 1989. áprilisában alakult meg a Phralipe Független Cigány Szervezet, amely az állampárti cigánypolitika megszüntetését, és a cigányság valódi érdekképviseletének programját fogalmazta meg. Az első ügyvivői testületnek

nemzetiségi jogainak a biztosítása érdekében született meg a Jugoszláv Romák Szövetsége.⁴³

A roma polgárjogi mozgalom kibontakozásának első szakaszában tehát még nemzetállami keretek között születtek meg a roma identitást erősítő első emlékezhelyek. Németországban ilyen volt a romákkal szemben elkövetett népiirtás (Porrajmos) története, vagy Nagy-Britanniában a vándorló életforma. E helyek ugyanakkor magukban hordták annak a lehetőségét is, hogy később transznacionális emlékezhelyekké váljanak majd, mivel az emlékező közösség részeként hozzájuk az országhatárokon túl élő roma csoportok is kapcsolódhattak. Más országokban bizonyos, hagyományosan cigány foglalkozásoknak tekintett mesterségek bírtak hasonló jelentőséggel (elsősorban a kelet-közép-európai szocialista országokban, ahol a vándorló életmódot korlátozták, és a Porrajmos tragédiájának feldolgozására, valamint jóvá- és igazságtételre sem volt ekkor lehetőség). Fontos mozzanat volt továbbá az is ebben az időszakban, hogy a korábban elsősorban helyi szinten létező roma kulturális szokás- és hagyományrendszereket, ill. nyelveket és nyelvjárásokat a megszülető országos szintű szervezetek a nemzeti kisebbség létének bizonyítékaként ismerték el, amelyek így szintén közös emlékezhelyekké váltak, és megkezdődött az ezek közötti kapcsolatrendszerek kialakítása is (egyelőre még csak az egyes országokon belül).

Az ötvenes évektől kezdődően tehát megjelentek azok az első civil szereplők, magánszemélyek és többnyire nemzetállami keretek között működő NGO-k, amelyek később – az egymáshoz való kapcsolódásaik, a közössé váló emlékezhelyek révén – kilépnek majd a nemzeti keretek közül, és megteremtik azt a transznacionális

tagja volt: Osztóján Béla ügyintéző titkár, aki később is a szervezet első embere maradt, Zsigó Jenő, Horváth Aladár, Hága Antónia, Balogh Attila, és mellettük nem roma értelmiségiek, mint például Furman Imre, Havas Gábor, Ladányi János, Lázár Guy, Pankucsi Márta, Solt Otília vagy Révész Sándor. 1991-ben az Kisebbségi Kerekasztal tárgyalásokon a romák képviselői nemzetiségi státuszt kértek a roma közösségeknek. Az 1993-as kisebbségi törvény a roma kisebbséget szerepeltette a nemzeti és etnikai kisebbségek felsorolásában. Blaha Márta – F. Havas Gábor– Révész Sándor: Nyerőviszonyok. Roma politikatörténet. *Beszé-
lő*. 15. 1995/5. 20–28; Majtényi Balázs – Majtényi György, Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010. Budapest: Libri Kiadó, 2012. 99.

⁴³ Barany, 2002. 150.

emlékezet- és identitáspolitikát, amely később meghatározza a roma nemzetépítést. Ebben az első időszakban azonban – ha azt a későbbi jelenségek felől nézzük – még a nemzeti keretek között való gondolkodás, és a kisebbségként felfogott roma csoportok jogaiért való küzdelem határozta meg (határolta be) a romapolitika lehetőségeit.

II. A roma nemzetépítés transznacionális szervezetei

A romák valóban transznacionális szervezetei a hetvenes évek elejétől jelentek meg, bár korábban is születtek hasonló kezdeményezések. Bukarestben például már 1933-ban nemzetközinek nevezett Roma Kongresszust tartottak.⁴⁴ Franciaországban a Romániából bevándorolt Ionel Rotariu vezetésével 1959-ben megalapították a világ valamennyi roma közösséget összefogni kívánó Cigány Világközösséget (Communauté Mondiale Gitane, CMG). Később ennek betiltása után egy magyarországi származású roma, Vanko Rouda alapította meg 1965-ben a Nemzetközi Cigány Bizottságot (Comité International Tsigane, CIT).⁴⁵ A CIT programjában kezdetben még szerepelt az önálló államiság megteremtésének a gondolata is. (A konkrét tervek között pedig az is, hogy biztosítsa a jóvátételt a Holokauszt valamennyi, világszerte élő roma áldozatának, illetve a

⁴⁴ Sok nemzetközinek nevezett tanácskozás (international meetings) volt korábban is, például a Cannstadi konferencia 1871-ben, Szófiai Kongresszus 1905-ben (ahol leginkább bulgáriai romák gyűltek össze. 1934-ben a Romániai Cigány Unió (Romanian Gypsy Union) szervezte meg a fent említett nemzetközi tanácskozást a Bukaresti Konferenciát (Bucharest Conference). A második világháborút követően is rendeztek hasonló rendezvényeket, például az Európai Kongresszust Sevilleban. Mayal, 2004. 204.

⁴⁵ Ennek kezdetben egyik fő mozgatója, a fent említett Ionel Rotaru volt, aki miután Romániából Franciaországba menekült, 1959-ben Franciaországban megkoronáztatta magát, és a VAIDA VOEVOD III címet használta, s valamennyi roma vezetője kívánt lenni. (A hagyományok szerint a romániai Ursari törzs vajdájának tekintette magát.) 1960-ban ő alapította meg a CMG-t. Alapvető elképzelése egy független állam, Romanisztán felállítása volt (Romanestan), 1965-ben a francia állam betiltotta a szervezetét. Jean-Pierre Ligeois: *Roma, Gypsies, Travellers*. Strasbourg: Council of Europe Press, 1994. 250.

családtagjaiknak.)⁴⁶ Az elképzelt roma állam történelmi mintaképe nyilvánvalóan Izrael volt. Sokáig élt ugyanis a roma vezetők körében az az elképzelés, hogy a hasonló üldöztetéseket átélte zsidóság példáját követve ők is esélyt kaphatnak a saját államiség megteremtésére. Később azonban, a hetvenes évektől, a tanulmány következő részében tárgyalt módon, a nemzetépítésnek – nem a nemzetállam létehez kapcsolódó – transznacionális formái kerültek a romapolitika homlokterébe.

1971 áprilisában a CIT és az ahhoz csatlakozó brit Cigány Tanács szervezte meg az első Roma Világkongresszust, az Egyházak Világtanácsa és az indiai kormány támogatásával a London melletti Orpingtonban. Tíz ország (Csehszlovákia, Finnország, Norvégia, Franciaország, Nagy-Britannia, Németország, Magyarország, Írország, Spanyolország és Jugoszlávia) huszonhárom képviselője vett részt az eseményen, de érkeztek „megfigyelők” is, a belgiumi, kanadai, indiai és az amerikai romák képviseletében. A küldöttek egy része, sőt a romák többsége, ekkor még a kelet-európai államszocialista diktatúrákban élt, amelyek többnyire csak névlegesen ismerték el a kisebbségek létét és jogait. Megjegyzendő, hogy a rendezvényen és később a különböző világszervezetek vezetésében kiemelkedő szerepet játszottak a jugoszláviai romák képviselői. (Jugoszláviában a helyi roma kisebbségek ugyanis deklarált nemzetiségi jogokkal rendelkeztek, és politikusaik már ekkor a határokon túlmutató roma nemzetépítés eszméjét képviselték.)⁴⁷ A kongresszuson öt albizottságot alapítottak, amelyek szociális, oktatási, nyelvi, kulturális ügyekkel, ill. a romákkal szemben a második világháború alatt elkövetett bűnökkel foglalkoztak.⁴⁸ Az 1971-es kongresszustól fogva a különböző országok roma szervezetei (kezdetben épp a világkongresszusok révén) megteremtették az egymással való együttműködés transznacionális intézményeit, és ennek révén a roma nacionalizmus emlékezhelyeit, illetve e nacionalizmus közös – a transznacionális

⁴⁶ Marchand, Anna: *La Protection Des Droits Des Tsiganes Dans L'europe D'aujourd'hui*. Paris: l'harmattan, 2001. 36–38. Jean-Pierre Ligeois: *Roms en Europe*. Brussels, Council of Europe Press, 2007. 217.

⁴⁷ Barany, 2012. 151.

⁴⁸ Lásd a következő magyar összefoglaló elemzést a Roma Világkongresszusok történetéről, és ehhez kapcsolódóan a nemzetépítés folyamatáról: Bernáth, 2011.

emlékezethelyekhez, szimbólumokhoz kötődő – politikai nyelvét, amilyen valamennyi roma képviselőjében megszólalhattak.

A roma népnév mint emlékezethely

Az 1971-es kongresszuson fogadták el egységes népnévként a roma elnevezést (romani nyelven a rom, roma szó eredeti jelentése: ember/ek/, ill. férfi/ak/) a szinti, a cigány vagy a gitane különböző változatai helyett (mint a különböző roma népek, csoportok közös elnevezését). Érdemes párhuzamot vonni például az 1950-es és az 1960-as évek fekete polgárjogi mozgalmaival, amelyek a *fekete (black)* kifejezést, ami korábban a fehérektől való megkülönböztetettséget jelképezte, a közös büszkeség, az erő szimbólumává, azaz saját identitássá változtatták. (Hasonló módon zajlott ez később a queer mozgalom esetében is, amely egy szitokszót formált át a közös büszkeség szimbólumává, közösségi identitást kifejező fogalommá). Az USA polgárjogi mozgalmai is új önmegjelölést alkottak az afroamerikai, ill. afrikai-amerikai kifejezések használatával. A romák egy olyan megnevezést tettek meg a közös (nemzeti) identitás kifejezőjévé, amelyet ekkor már használtak népnévként, és amelyhez talán a legkevesebb előítélet társult.⁴⁹ A közös roma identitás megfogalmazása és felvállalása

⁴⁹ Erről a kérdésről részletesebben Bernáth Gábor írt: Bernáth, 2011. 59–60. Többen rámutattak arra, hogy a klasszifikálók és a klasszifikáltak (értsd: a többségi intézmények és a kirekesztettek) közötti küzdelemben teremtődtek meg korábban a cigány népnevek is, és jelentek meg az azokhoz kapcsolható negatív vagy pozitív konnotációk, valamint a romantikus eredetmítoszok. (Több csoport megnevezés ugyanakkor egyszerűen foglalkozásokat jelölt, vagy éppen a roma közösségek egymástól való megkülönböztetését szolgálta.) A roma népnév megteremtése és használata ezzel szemben megfogalmazott kísérletként fogható fel a társadalmi stigmák eltüntetésére, egy pozitív vagy semleges kép megalkotására. Vermeersch, 2006: 13–15. A magyarországi roma nemzetépítés folyamatához lásd: Binder Máttyás, „Felébredt ez a nép...” A magyarországi romák/cigányok etnikai-nemzeti önszerveződési folyamatairól. In: Gergely Jenő (szerk.): *A múlt feltárása – előítéletek nélkül*. Budapest: ELTE BTK, 2006. 72–75.; Kállai Ernő: Vannak-e cigányok, és ha nincsenek, akkor kik azok? *Regio*, 2014/2. 114–146.; Szuhay Péter: A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, 1995/3. 333–334.

a romák politikai aktivizálódásához kapcsolódik, vagyis egy politikai mozgalom eredménye volt.⁵⁰ E mozgalom, a roma nacionalizmus létjogosultságát megkérdőjelező álláspontokkal szemben mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a közös múltat, eredetet relativizáló állítások más – nemcsak diaszpórában élő – népek, nemzetek történelme kapcsán is megfogalmazhatók.⁵¹

Nemzeti szimbólumok mint emlékezhelyek

A romák ekkor fogadták el közös himnuszként a romani nyelvű „Gelem, gelem” kezdetű dalt, amely eredetileg egy régi roma népdal, amit Jarko Jovanovič írt újra 1969-ben, és utalásokat tartalmaz a szétszórásra, az üldöztetésre, ill. a Porrajmos-ra. Magyarországon például emellett egy magyar nyelvű dalt *A zöld az erdőt* is használgák a romák himnuszaként, amelynek beás változata is létezik.⁵² A romák képviselői megalkották az ’Opre roma!’ (Fel, romák!) jelmondatot is. A kongresszus egy zöld és kék sávós zászlót fogadott el az összetartozás nemzetközi jelképeként, amelyet középen egy vörös, tizenhat fokú csakra díszít. (Ehhez hasonló lobogóban állapodott meg a Romániai Cigányok Általános Egyesületének 1933-as konferenciája is.) Az ekkor elfogadott zászló közepén a „csakra” a feltételezett közös őshazára, Indiára utalt.⁵³ A kongresszuson megfogalmazták az egységes (irodalmi) nyelv megteremtésének az igényét, a különböző nyelvváltozatokban

⁵⁰ Vermeersch, 2006. 13–15.

⁵¹ A közös indiai eredetet feltételező nemzetépítő törekvések tudományos kritikája: Okely, Judith: *The Traveller-Gypsies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. A szerző rámutatott arra, hogy a roma csoportok egy része – a nyelvészeti bizonyítékokra építő diaszpóra-elmélettel szemben – a többségi társadalmakból szakadhatott ki. A különböző megközelítések kritikus áttekintése: Fosztó László: Viták és irányzatok a roma-kutatásban. Vázlat közpolitikák kidolgozásához. *Korunk*, 2009 5. 22–30.

⁵² Balogh Lídia: Esztétikum közcélra: A szimbólumok, mítoszok, illetve allegóriák közösségi szerepéről, a roma nemzetépítési törekvések példáján keresztül, *Pro Minoritate*, 2011/3. 144–157.

⁵³ Acton, Thomas – Klimová, Ilona: The International Romani Union: An East European answer to West European questions? Shift in the focus of World Romani Congresses 1971–2000. In: Guy, Will (ed.), 2001. 158–160; Bernáth, 2011. 56–57.

létező romanit fogadták el hivatalosan közös nyelvnek, és megalkották az első cigány ábécét (amely az uniformizált közös írott nyelv megalkotása felé tett első lépésnek számított, amiről még később írunk). A fekete mozgalmak példájára kinyilvánították azt, hogy a romák egymás testvérei, és egyazon nemzet tagjainak tekintik magukat. Jellemző volt, Grattan Puxon felszólalása a kongresszuson, aki a Brit Cigánytanács vezetőjeként arról beszélt, hogy a romák most már a korábbi kisebbségi lét helyett, egy nagy nemzet részeinek érezhetik magukat. A későbbi kongresszusok megalkották a romák közös emlék- és ünnepnapjait is.⁵⁴

Az indiai őshaza mint emlékezhely

Hasonló jelentősége volt annak, hogy kimondták valamennyi roma, illetve romának tartott közösség közös eredetét. India, a közös őshaza mára ugyancsak identitásteremtő emlékezhellyé vált a roma csoportok körében. A feltételezett, de a modernitásra bizonyosan elfeledett közös eredet nyelvtörténeti bizonyítékait a nem roma kutatók tárták fel a 18. század végétől kezdődően. A romák – ma tényként kezelte – indiai eredetét a 18. század közepén alkotta meg a többségi tudomány.⁵⁵ A számos roma csoport által – különböző nyelvváltozatokban – használt romani nyelv egyértelműen észak-indiai rokonságot mutat. (Többen azonban ma is megkérdőjelezi valamennyi roma csoport közös

⁵⁴ Mayal, 2004. 205.

⁵⁵ A 18. században egy magyar teológushallgató Vályi István állítólag a leideni egyetemen három malabár diákkal találkozott és szójegyzéket készített a nyelvükről. A lejegyzetelt szavakból hazatérése után magyarországi cigányok többet megértettek. (Később kiderült, hogy Vályi nem Leidenben, hanem Utrechtben tanult, bár Leidenben is járhatott.) A történetet Augustini ab Hortis Sámuel révén ismerjük. (Szilvási, 2015. 4.; Hancock, Ian: *Danger! Educated Gypsy. Selected Essays*. Ed. Karanth, Dileep, Hertfordshire: University of Hertfordshire Press, 2010. 47–53. *The Hungarian Student Vályi István and the Indian Connection of Romani*. Roma (1992) 36: 46–49 és Lacio Drom, (1993) 44:17–23.) Az indiai rokonságot kezdetben elsősorban nyelvészeti érvek támasztották alá, később genetikai kutatások is próbálták bizonyítani az egyes roma csoportok közötti rokonságot. Az indiai eredet a korábban feltételezett egyiptomi származást szorította háttérbe. A diaszpóra elmélet kritikus ismertetése: Vermeersch, 2006. 13–14.

eredetét, tehát az etnikai – vagy olykor „faji” /race/ – alapon értelmezett rokonságot, és az összetartozás gyökereit inkább a kezdetben vándorló életmódot folytató csoportok perifériális társadalmi helyzetében látják).⁵⁶ A romák, illetve a romák kutatói megneveztek olyan – észak indiai nyelvet beszélő – indiai és pakisztáni népcsoportokat, illetve kasztokat, amelyekkel a közelebbi rokonságot is feltételezik. Az egyik ilyen a főképp Pandzsáb Államban élő Banjara, amelynek képviselői megjelentek utóbb a második, Genfben megrendezett, Roma Világkongresszuson, a másik pedig a Sapera (más néven: Kalbelia). A nyelvészeti bizonyítékkal alátámasztott rokonság különböző intézményes és személyi kapcsolatokat is kialakított a népcsoportok s az európai romák képviselői és szervezetei között. Az indiai vallások, hagyományok, kultúra tudatosan felépített kultusza megfigyelhető egyfelől az európai roma értelmiségiek körében, s a roma irodalomban például nemcsak a témákban, hanem hindi szavak átvételében is megmutakozik. Másfelől a romákkal való rokonságot Indira Gandhi kormánya is elismerte⁵⁷ és annak ápolásának már hagyománya is van Indiában.⁵⁸ Összességében a nemzetépítés transznacionális folyamatában mára az indiai őshaza vált az egyik legfontosabb emlékezhellyé, amelyhez valamennyi roma közösség identitása kapcsolódhat.⁵⁹

⁵⁶ Összefoglalóan lásd például a kelet-közép-európai romák nyelvi sokszínűségéről és sokféle identitásáról: Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin: *Identity and Language of the Roma (Gypsies) in Central and Eastern Europe*. In: Kamusella, Tomasz – Nomachi, Motoki – Gibson, Catherine (ed.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*. London: Palgrave, 2015. 26–54.

⁵⁷ Ryder, Andrew – Szilvasi, Marek: Marginality, Activism and Populism The Roma and Postcolonial Indian Thinkers”, *The Indian Journal of Social Work*, Volume 78, Issue 1, 2017. 93.

⁵⁸ Ennek indiai intézményei a Chandigarh Festivals, ill. az Indian Institute of Romani Studies. Kenrick, Donald: *Gypsies: From the Ganges to the Thames*. Hertfordshire: University of Hertfordshire Press, 2004. 90–91.

⁵⁹ Bernáth, 2011. 57–58.

A szétszórás mint emlékezhely

A közös indiai eredet, az őshaza mellett az onnan való elvándorlás és szétszórás közös tapasztalata később ugyancsak emlékezhellyé vált. Roma értelmiségiek már korábban is írtak a közös őshazáról és – zsidó mintára – a szétszórás történetéről. A kongresszust követően a pándzsábi Chandigarh-ban megnyitották a Roma Tanulmányok Indiai Intézetét.⁶⁰ S jellemző, hogy a következő 1978-ban tartott (genfi) kongresszusra már Pándzsáb tartomány miniszterelnökét is meghívták.⁶¹ Több roma értelmiségi utazott ezt követően tanulmányútra Indiába, és az őshaza számos irodalmi és művészeti alkotás témája lett. Jellemző a megalkotott történet minden kétséget kizáró egyértelműségére, Thomas Actonnak a *New Society*-ben 1974-ben megjelentetett cikke, mely szerint a romák „vagy pontosabban romaniak indiaiak, akik a tizedik században elhagyva Indiát, a zsidókhoz hasonlóan lassan szétszóródtak, szerte a világban”.⁶² Az eredetmítoszt, amelyet hasonló kritikával kell kezelnünk, mint más népek, nemzetek egységteremtő származástörténeteit (s amelynek megformálásai a szétszóródás és a kirekesztés miatt leginkább a diaszpórában élő zsidóság történelméhez hasonlatosak), később a különböző országok roma közösségei is felfedezték maguknak. A történész, Ian Hancock általánosságban is hangsúlyozza az összetartozást erősítő pozitív történelmi elbeszélések, például a közös indiai eredet felfedezésének a jelentőségét.⁶³ Ennek kapcsán felmerült annak

⁶⁰ Kenrick, Donald: *Gypsies: From the Ganges to the Thames*. Hertfordshire: University of Hertfordshire Press, 2004. 90–91.

⁶¹ Bernáth, 2011. 57.

⁶² „(...) or more properly Rom, or Romanichals, are an Indian people who, leaving India in the tenth century, have slowly dispersed, like Jews, all over the world.” Thomas Acton: True Gypsies – myth and reality, *New Society*, 6 June 1974. 563.

⁶³ A közös indiai eredet tudatának identitásteremtő jelentőségét hangsúlyozza: Hancock, Ian F.: *The Indian origin and westward migration of the Romani people*. Texas: Ms. University of Austin, 1998.

az igénye, hogy a történetírók e történelem (és e történetírás) romani fogalmi nyelvét is megalkossák.⁶⁴

Emellett a közös történelem átélhető referenciapontjaként jelent meg ettől fogva transznacionális szinten is a roma Holokauszt, a Porrajmos. A Cigány Világszövetség kongresszusának határozata alapján 1972 óta emlékeznek meg arról a romák, hogy 1944. augusztus 3-ra virradóra több mint háromezer cigány embert gyilkoltak meg az auschwitzi haláltáborban SS-katonák. Ez lett a második világháborús népiirtás cigány áldozatainak az emléknappja. A több országban is felállított Porrajmos emlékművek az emlékezés és az emlékeztetés fontos szimbólumaivá váltak.⁶⁵

Végül a kongresszus az 1965-ben alapított CIT-et átnevezte Komiteto Lumniako Romano-vá (International Rom Committee, IRC). Az IRC lett az első állandó testülete a nemzetépítés, a transznacionális nacionalizmus programját megalkotó romáknak.⁶⁶ A II. Roma Világkongresszuson Genfben 1978-ban huszonhat ország százhusz delegáltja vett részt, ezen már több nemzetközi szervezet így az ENSZ, az UNESCO, vagy az Európa Tanács képviselői is jelen voltak. A kongresszuson felállítottak egy új állandó testületet (Romano Ekhipe), közismert nevén Nemzetközi Roma Unió (International Romani Union-t, IRU). Ennek az lett a feladata, hogy a romák nemzeti érdekeit megjelenítse a különböző nemzetközi szervezetek előtt, például az ENSZ-ben, az UNESCO-ban vagy az EBESZ-ben. Az ekkor megszületett új szervezet 1979-ben konzultációs státust kapott az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa mellett. Újabb lépés történt a közös ünnepek, hagyományok megteremtése felé azzal, hogy Charlie Chaplin születésnapját, április 16-át a Roma Színészek Világnapjává tették. (Chaplin anyai nagyanyja roma származású volt, vagy legalábbis annak tartotta őt a

⁶⁴ Hancock például könyvét romani címmel is ellátta, és a fejezetcímekben a roma történelem nagy korszakait, fontosabb eseményeit romani nyelven is megnevezte: ‘O Teljaripe: The move out of India’, ‘O Aresipe: Arrival in Byzantium’, vagy O Baro Porrajmos: The Holocaust’. Hancock, Ian F.: *We are the Romani people. Ame sam e Rromane džene*. Hatfield: Centre de recherches tsiganes/University of Hertfordshire Press, 2002.

⁶⁵ Bernáth, 2011, 58.

⁶⁶ Mayal, 2004. 205.

családi emlékezet.) Indiát pedig hivatalosan is anyaországnak nyilvánították.⁶⁷

Az IRU feladata lett a későbbi kongresszusok megszervezése is. 1981-ben Göttingenben rendezték meg a III. Roma Világkongresszust. A göttingeni rendezvényen huszonnégy ország háromszáz képviselője jelent meg. Az eseményt a Fenyegedett Népek Társaságának (Gesellschaft für Bedrohte Völker) támogatásával rendezték meg. A központi téma ismét a Holokauszt, pontosabban a Porrajmos volt; ezt jelzi az a tény is, hogy Simon Wiesenthal is szerepelt a kongresszus meghívott előadói között. A német kormánytól kérték a romákkal szemben elkövetett népiirtás tényének hivatalos elismerését, ami 1982-ben történt meg. Megoldási javaslatok születtek a Porrajmos áldozatok és családtagjaik kárpótlásáról, illetve ismételten döntöttek a közös indiai eredet elfogadásáról.⁶⁸ 1990-ben Serockban, Varsó mellett rendezték meg a IV. Roma Világkongresszust, ezen huszonnyolc ország több mint kétszáz küldötte jelent meg, és a korábinál még nagyobb arányban képviseltették magukat a kelet-közép-európai országok roma közösségei, közülük került ki az ekkor megválasztott elnökségi tagok többsége is.⁶⁹ Megvitatták a különböző országokról szóló jelentéseket. A kongresszust megelőzően egy nyelvészeti konferenciát tartottak a roma nyelv egységesítéséről.⁷⁰

A romani nyelv mint emlékezhely

Érzékelhető volt a roma szervezetek körében az a törekvés már a hetvenes évektől kezdődően, hogy a közösségépítés transznacionális terében is identitásteremtő erővé kívánják tenni a roma nyelvet. A roma (romani) nyelv alatt a kutatók általánosságban a különböző roma csoportok által beszélt nyelvváltozatokat értik. E nyelveket (nyelvjárásokat) az európai romáknak csak feltehetően a negyven százaléka beszéli, ám ha összeadjuk a romani különböző változatait valamilyen

⁶⁷ Acton – Klimová 2001, 157–219.

⁶⁸ Donert, Celia: Charta 77 and the Roma. In: Hoffmann, Stefan-Ludwig (ed.) *Human Rights in the Twentieth Century*, New York: Cambridge University Press, 2010. 206.; Acton – Klímová, 2001. 160–161.

⁶⁹ Fosztó, 2003. 114.

⁷⁰ Acton – Klímová, 2001. 161–162.

formában használó roma csoportok létszámát, akkor a romák még így is Európa egyik legszamosabb nyelvi kisebbségét alkotják. (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy nemcsak az egyes országok roma kisebbségeiről szóló számadatok, hanem a nyelvhasználatról tudósítók is sokszor különböző szempontú adatfelvételek összesítésén alapulnak. Emiatt, illetve a nyelvészeti besorolás bizonytalanságai miatt legfeljebb érzékeltethetik a különböző, e statisztikákban egységesen roma nyelvűnek tekintett csoportok létszámát.) A nyelv egységesítésének, pontosabban az egységesen használt közös nyelv megalkotásának (amely, mint hangsúlyoztuk, a közös eredet legfőbb bizonyítéka is) szerepe volt a különböző országok roma csoportjai közötti összetartozástudat megteremtésében, valamint a transznacionális nemzeti kultúra megalkotásában is (egy olyan kulturális örökség megteremtésében, amellyel valamennyi roma közösség a sajátjának érezhet).⁷¹ Jellemző azonban a nyelvi, kulturális megosztottságra, hogy a roma irodalomba egyaránt odasorolják a roma (vagy roma szárazású) írók roma és nem roma nyelvű alkotásait is. Mindenesetre a roma nyelv is fokozatosan olyan emlékezethellyé vált (a roma képzőművészet és zene közös formanyelvéhez hasonlóan⁷²), amely alkalmas lehet arra, hogy erősítse a transznacionális nemzeti identitásépítés folyamatát.⁷³

⁷¹ Yaron Matras elemzi, hogy a nyelv(ek)nek, valós és vélt nyelvtörténeti bizonyítékoknak milyen szerepük van a roma identitás és történelem megkonstruálásában: Matras, Yaron: *The Role of Language in Mystifying and Demistifying Gypsy Identity*. In: Nicholas Saul – Susan Tebutt (ed.): *The Role of the Romanies: Images and Counter-Images of 'Gypsies'/Romanies in European Cultures*, Liverpool: Liverpool University Press, 2004. 53–78.

⁷² A roma képzőművészet megalkotásának folyamatához lásd: Junghaus Tímea (ed.) – Székely Tímea (co-ed.): *Meet your neighbours: contemporary Roma art from Europe*. (Transl. Árpád Mihály]. Budapest: Open Society Institute, 2006.; Junghaus Tímea – Székely, Katalin (ed.): *Paradise lost: The first Roma pavilion*. La Biennale di Venezia 2007. Munich – London – New York: Prestel, 2007.

⁷³ A romani tanulmányok (Romani studies) művelői szintén meghatározó szerepet játszott a nemzeti kultúra alakításában és a nemzeti és transznacionális szintű politikák alakításában. Mirga-Kruszelnicka, Anna: *Romani studies and emerging Romani scholarship*. In *Nothing about us without us? Roma participation in policy making and knowledge production*, Andrew Ryder et al., eds., *Roma rights. Journal of the European Roma Rights Center*, 2, (2015).

A IV. kongresszus egyik kiemelkedő eseménye volt egy a televízióban is közvetített koncert, amely az önálló roma művészet és az összetartozás egyik jelképe, a roma zene nemzeti művészetként való létezését jelképezte.⁷⁴ A kongresszus résztvevői végül újabb állásfoglalásokat fogadtak el a második világháborús kárpótlásokról, s döntöttek arról is, hogy a közös múlt és jelen foglalataként roma enciklopédiát jelentetnek meg. Az 1971-es I. Roma Világkongresszusra emlékezve annak első napját, április 8-át a romák nemzeti ünnepévé tették; és az ENSZ ezt a napot később a Roma Kultúra Világnapjává nyilvánította.⁷⁵

2000 júliusában Csehországban Prágában rendezték meg az V. Roma Világkongresszust, amelyen harmincnyolc ország százhuszonkét küldötte vett részt. Témaként ismét felmerült a roma nyelv további egységesítése, a Holokauszt roma áldozatainak kárpótlása, s emellett számos, a kelet- és kelet-közép-európai, illetve onnan érkező romákat érintő kérdés, így a koszovói romák üldöztetése, vagy a kelet- és kelet-közép-európai romák migrációja. Elhatározták, hogy olyan új statutumot alkotnak az IRU részére, amely deklarálja, hogy a roma nemzet létének elismertetését közös célnak tekintik. Felállították az IRU parlamentjét (Parliament of the International Romani Union), amelynek az lett a küldetése, hogy a romák állandóan üléselő képviselői és döntéshozó szerveként alakítsa a szervezet politikáját, végrehajtó szervként pedig egy állandó bizottságot hoztak létre.⁷⁶ Itt fogalmazták meg és terjesztették a kongresszus küldöttei között a „Mi, a roma nemzet” mondattal kezdődő „A roma nemzet nyilatkozata” címet viselő dokumentumot,⁷⁷ amely a közösséget állam nélküli nemzetként írja le

⁷⁴ A kongresszus időtartama alatt a következő bizottságokat állították fel: Kulturális, Enciklopédia, Nyelvi, Holokauszt és Kártérítés, Oktatási és Információs.

⁷⁵ Kenrick, 2010. (1st edition: Kenrick, Donald: Historical dictionary of the Gypsies. Lanham, Md.: Scarecrow Press, 1998.)

⁷⁶ Acton – Klímová, 2001. 168–200.; Matras, 2015, 262.; Kenrick, 2010. 293–295.

⁷⁷ Fosztó László közreadta az angol nyelvű dokumentumot és annak magyar fordítását is: Fosztó, 2002. 222–224.

és ekként fogalmazza meg a követeléseiket is.⁷⁸ A nyilatkozat hatással volt a később a nemzetközi szervezetek által elfogadott dokumentumokra. 2004-ben Olaszországban Lancianoban tartották meg a VI., 2007-ben Zágrábban pedig a VII. roma világtalálkozást. Ezek hangsúlyosan foglalkoztak a nemzetépítés mellett a romák többségének hátrányos társadalmi helyzetével. 2013 áprilisában Romániában Nagyszebenben rendezték meg a VIII. kongresszust, amelyen a küldöttek a nemzetépítés újabb “cselekvési tervét” is elfogadták.⁷⁹

A Roma Világtalálkozással szembenálló, annak fennhatóságát el nem ismerő más transznacionális alakulatok is születtek. Itt nem foglalkozunk részletesen az e szervezetek körüli legitimációs vitákkal,⁸⁰ azt azonban fontos kiemelni, hogy a különböző szerveződések nagyon hasonló követeléseket fogalmaztak meg. 2002 májusában tartották meg a Második Világtalálkozást (Second World Congress) nevezett lódzi kongresszust. Ennek szervezői a lengyel roma király 1935-ben megtartott koronázását tekintették az első világtalálkozásnak, és nem ismerték el a CIT, majd az IRU által rendezett kongresszus-sorozatot. Ezt a rendezvényt döntően kelet-közép-európai roma vezetők, aktivisták szervezték. (A roma világtalálkozások történetében a varsói kongresszus óta egyre nagyon szerep jutott a kelet- és kelet-közép-európai küldötteknek, ám azt elsődlegesen nyugat-európai szervezetek hozták létre.) A lódzi találkozó résztvevői a Porrajmosra emlékezve megemlékezést tartottak a Lodz-i Gettó területén.⁸¹ Felállítottak egy Roma Európa Tanács nevű szervezetet, (Romany Council of Europe), s felvetették

⁷⁸ Ehhez a témához lásd: Goodwin, Morag: *The Romani Claim to Non-Territorial Nation Status: Recognition from an International Legal Perspective*, <http://www.errc.org/article/the-romani-claim-to-non-territorial-nation-status-recognition-from-an-international-legal-perspective/1849>. (letöltés ideje: 2017. november 17.)

⁷⁹ McGarry, Aidan: *“Who Speaks for Roma?” Political Representation of a Transnational Minority*. New York: Continuum, 2010. 143.

⁸⁰ Több roma szervezet is megkérdőjelezte a Roma Világtalálkozások, ill. az oda jelöltek delegáló szervezetek legitimitását, például amiatt is, hogy a kelet- és kelet-közép-európai országokból a pártállami szervezetek delegálhattak tagokat.

⁸¹ A kongresszus három munkacsoportot alakított, amelyek a romák nemzetközi képviselőit, a Holokausztért járó kárpótlást, és a menekültek, illetve bevándorlók kérdését is megvitatták.

egy Európai Roma Fórum (European Roma Forum) megalakításának a gondolatát, amelynek valamennyi roma szervezet a tagja lehetett volna. A Drom nevű macedoniai szervezet (kumanovoi) által javasolt békedalt, *A szeretet elég?* („Is Love Enough?”) fogadták el a kongresszus indulójaként.⁸²

A polgárjogi mozgalom második korszakának legfőbb jellegzetessége az volt, hogy a romák transznacionális szervezeteik révén megalkották a roma nemzeti identitás transznacionális emlékezhelyeit: a közös indiai eredetet, a közös történelmet (a szétszórás folyamatát), a nemzeti összetartozás, identitás szimbólumait (zászló, himnusz, jelmondat) és a közös nyelvet (egységes abc, irodalmi nyelv, képzőművészet formanyelve). Megkezdődött a nemzeti kultúra megalkotásának és kanonizálásának folyamata, s ebben szerepet kaptak a közös történelem referenciapontjaiként olyan történelmi traumák, mint az üldöztetés történelmi tapasztalata vagy a Porrajmos tragédiája. Az 1970-es évektől kezdődően tehát a nemzetközi roma szervezetek a megteremtett emlékezhelyekhez kapcsolódóan kialakították a transznacionális nacionalizmus ideológiáját, s ennek révén a roma politikusok a roma nemzet képviselőiként is megjelenhettek az európai politikában. Megszűntek azok a korlátok, amelyeket korábban az állammemzeti határok között való gondolkodás emelt a romák önszerveződéseinek politikai törekvései elé. A vizsgált időszak végére a legfontosabb kérdéssé az vált, hogy a romák szervezetei – a megteremtett emlékezhelyek révén – mennyire tudják majd hatékonyan képviselni az immár a transznacionális térben szerveződő roma nemzet érdekeit, illetve a romák jogait az egyes államokban.

⁸² Kenrick, 2010. 155–156.

III. Nemzetközi, szupranacionális szervezetek és roma nemzetépités

Ebben a részben azt vizsgáljuk, hogy a romák törekvései miképp jelentek meg transznacionális szinten, a Vasfüggöny 1989/1990-es lebontását, majd az Európai Unió 2004-es és 2007-es bővítését követően,⁸³ amikortól a romák a legnagyobb létszámú kisebbséggé váltak, előbb az egyesülő Európában, majd a kelet- és kelet-közép-európai országok csatlakozásával az Unión belül is. Elsősorban azzal a három nemzetközi kormányközi illetve szupranacionális szervezettel (Európa Tanács, EBESZ, Európai Unió) foglalkozunk, amelyek a transznacionális térben közhatalommal rendelkező szereplőként alakítják a roma politikát.⁸⁴ Nem térünk ki azoknak az NGO-knak a szerepére, amelyek fontos szerepet játszanak ugyan nemzeti és nemzetközi szinten a roma jogérvényesítésben és az ún. monitoring tevékenységben, de nagyobb programok finanszírozóiként nem tudnak megjelenni, és transznacionális politikák elfogadására sincs lehetőségük. E szervezetek dokumentumai – részben a roma polgárjogi mozgalomban megfogalmazódó nemzetépitési törekvéseket elismerve, részben az európai kisebbségvédelem hagyományaihoz igazodva⁸⁵ a romákat “igazi európai kisebbségnek” (a true European minority),⁸⁶ “különleges helyzetű kisebbségi csoportnak” (special minority

⁸³ Az uniós csatlakozási tárgyalások 1998 tavaszán kezdődtek meg az első tagjelöltekkel és (Ciprussal és Máltával együtt) a közép-európai államok Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Szlovákia és Szlovénia 2004-ben, míg Bulgária és Románia 2007-ben csatlakozott.

⁸⁴ Kovats, Martin: The emergence of European Roma Policy. In: Will Guy (ed.) *Between Past and Future: the Roma of Central and Eastern Europe*. Hartfield: University of Hertfordshire Press, 2001. 93–116.

⁸⁵ Lásd ehhez a témához a következő dokumentumgyűjteményeket Majtényi, Balázs – Vizi, Balázs: *A minority in Europe?: The roma in international documents*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2006., magyarul: Majtényi Balázs – Vizi Balázs: *Európa kisebbsége: A roma kisebbség a nemzetközi dokumentumokban*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2005.

⁸⁶ Lásd például *Recommendation 1203 (1993) of the Parliamentary Assembly on Gypsies in Europe*, General Observation, Point 2. A dokumentum magyar fordítása elérhető: Majtényi–Vizi, Európa kisebbsége. 64.

group”),⁸⁷ “Európa legnagyobb kisebbségének” (the largest minority in Europe)⁸⁸, “Europe’s largest minority”⁸⁹), “Európa legnagyobb etnikai kisebbségének” (“Europe’s largest ethnic minority”),⁹⁰ vagy “roma és szinti népnek” (Roma and Sinti people)⁹¹ nevezik.

Bár az *Európa Tanács* Tanácskozó Közgyűlése már 1969-ben ajánlást fogadott el a cigányok és más utazók helyzetéről Európában,⁹² a nemzetközi szervezetek és az Európai Unió figyelve valójában csak a jelentős roma kisebbséggel rendelkező kelet- és kelet-közép-európai államoknak az Európa Tanácshoz való csatlakozását követően fordult e kérdéskör felé. A romák kirekesztett helyzetét a nemzetközi szervezetek nemcsak emberi jogi és kisebbségi jogi, hanem biztonságpolitikai kérdésként is kezelték (például az etnikai konfliktusoktól való félelem⁹³ vagy a romák nyugatra irányuló migrációja miatt⁹⁴). Megfigyelhető az is, hogy a romákat erő strukturális diszkrimináció miatt a roma nemzetépítés és a kisebbségi jogokat támogató politikák helyett fokozatosan a társadalmi integrációs politikákra helyeződött át a hangsúly. Ez következett abból is, hogy hatékony szabályozással és jogérvényesítési lehetőségekkel az EU vagy az Európa Tanács csak a diszkrimináció tilalma területén rendelkezik, a kisebbségi jogok

⁸⁷ *Recommendation 1203 (1993) of the Parliamentary Assembly on Gypsies in Europe*, Point 4.

⁸⁸ *Resolution 1740 (2010) of the Parliamentary Assembly on the situation of Roma in Europe and relevant activities of the Council of Europe*, Point 1.

⁸⁹ *An EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020* 1. Introduction

⁹⁰ Lásd például European Parliament resolution on *the situation of the Roma in the European Union*, 28 April 2005, P6_TA(2005)0151, Article No. A. A dokumentum magyar fordítása: Majtényi–Vizi, Európa kisebbsége. 111.

⁹¹ Lásd például *Action Plan on Improving the Situation of Roma and Sinti within the OSCE Area* (MC.DEC/3/03)

⁹² Recommendation 563 (1969) of the Consultative Assembly on the situation of Gypsies and other travellers in Europe. A dokumentum magyar fordítása elérhető: Majtényi – Vizi, Európa kisebbsége. 62.

⁹³ Majtényi, Balázs: Utilitarianism in minority protection? Status laws and international organizations. In: Ieda, Osamu at al. (ed.): *Beyond Sovereignty: From Status Law to Transnational Citizenship?* Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2006. 6.

⁹⁴ Sigona, Nando – Vermeersch, Peter: „Editors’ Introduction. The Roma in the New EU: Policies, Frames and Everyday Experiences”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Volume 38, Issue 8, 2012. 1190.

területén viszont nem. Az antidiszkriminációs szabályozásra épülő inklúziós politika vált így a nemzetközi szintéren meghatározóvá.

Kezetben az identitást képző emlékezhelyek közül elsősorban a vándorlás jelent meg a roma kisebbséghez kapcsolt társadalmi problémák (és sokszor a roma identitás) kifejeződéseként e szervezetek dokumentumaiban. (Utóbb, 1989-től kezdődően, mivel a kelet- és kelet-közép-európai romák többsége letelepedett életmódot folytatott, ennek helyébe a roma közösségek hátrányos szociális helyzete lépett⁹⁵, illetve, ahogy Rövid Márton megállapítja, ezt követően a nemzetközi dokumentumokban a romák vándorló életmódot folytató népből “valódi európai kisebbségé váltak”.⁹⁶) Az Európa Tanács közgyűlésének 1969-ben elfogadott 563. számú *Ajánlása az európai cigányokról és más vándorló életmódú emberekről*⁹⁷ a lakókocsik megállásához szükséges helyek kialakításával, a gyermekek oktatásával, a társadalombiztosítási rendelkezésekkel, valamint az egészségügyi ellátással foglalkozik. 1975-ben a Miniszteri Bizottság elfogadta a (75) 13. sz. határozatát, amely ajánlásokat tartalmaz a vándorló életéleformát élő csoportok szociális helyzetének a megjavítására. A dokumentum felszólítja a kormányokat, hogy vessenek véget a diszkriminációnak, küzdjenek az előítéletek ellen, javítsanak a táborozási és lakhatási feltételeken, tegyenek intézkedéseket az oktatás, az egészségügyi és szociális ellátás, illetve a társadalombiztosítás területein. 1983-ban a Miniszteri Bizottság ajánlást fogadott el a hontalan és a bizonytalan állampolgárságú vándorlókról azzal a céllal, hogy elősegítse a kisebbség kulturális örökségének és identitásának megőrzését. Ebben olyan intézkedéseket javasol az államoknak, melyek megszüntetik a vándorlókkal szembeni diszkriminációt vagy csökkenthetik körükben a hontalanok számát.⁹⁸

⁹⁵ A régió országaiban Bulgáriában, Magyarországon, Lengyelországban, Romániában és Ukrajnában a szociológia kutatások a romákat gyakran marginalizált társadalmi helyzetük alapján írják le. Marushiakova, Elena – Popov, Veselin: *Between Exoticization and Marginalization. Current Problems of Gypsy Studies. BEHEMOTH. A Journal on Civilisation*, Volume 4, Issue 1, 2011. 94.

⁹⁶ Rövid, Márton: *One-size-fits-all Roma?: On the normative dilemmas of the emerging European Roma policy. Romani Studies*, Volume 21, Issue 1, 2011. 3.

⁹⁷ A dokumentum magyar fordítása: Majtényi – Vizi, 2005. 62–63.

⁹⁸ *No. R (83) 1 on stateless nomads and nomads of underdetermined nationality.*

Az 1989-ben még csupán huszonhárom nyugat-európai demokráciát tömörítő Európa Tanácshoz a kétpólusú világtrend összeomlását követően csatlakozhattak a kelet- és kelet-közép-európai országok. Az Európa Tanács keretein belül így egyre nagyobb számban megjelenő kisebbség helyzete kapcsán 1991-ben Catherine Lalumière, az ET főtitkára Strasbourgban a következő hangzatos megállapítást tette, párhuzamot vonva az Európa-gondolat és a vándorló életmód között: „Önök egy valóban európai népet képeznek, mivel a cigányok hagyományaik és a meghatározásaik szerint vándorlók, akik országról országra utaznak, nem ismerve európai határokat. Önök otthon vannak az Európa Tanácsban, mivel Önök már évszázadok óta európaiak.”⁹⁹

A nemzetközi dokumentumok mint emlékezhelyek

A nemzetközi szervezetek, így az ET is, az 1990-től elfogadott nem kötelező jellegű policy dokumentumaikban a kisebbségi különjogok biztosítása mellett kötelezték el magukat, ami a romák nemzeti/etnikai kisebbségként való elismerését jelentette. E dokumentumok ezt például a következőképpen fogalmazzák meg: „A többségi társadalomnak a romákat asszimiláció nélkül kell befogadnia, és támogatni kell őket mint hátrányos helyzetű csoportot”,¹⁰⁰ vagy „a romákat valamennyi tagállamban etnikai vagy nemzeti kisebbségi csoportként kell elismerni, és biztosítani kell számukra kisebbségi jogaikat”.¹⁰¹ A dokumentumok emellett elfogadott tényként említik a romák közös indiai eredetét, s javasolják az egyes nemzetállamokban nemzeti és etnikai kisebbségként való elismerésüket. Ennek ellenére több Európa Tanács-tagállam, így Franciaország vagy Törökország, ma sem ismeri el a romák kisebbségi státusát. Az

⁹⁹ „A cigányság és Európa” című meghallgatás. Idézi *Gypsies in Europe /Report/*. Doc. 6733 11 January 1993. Point 20.

<https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=6762> (letöltés ideje 2017. szeptember 17.) magyar fordítás Jelentés az európai cigányságról elérhető az Európa Tanács Információs és Dokumentációs Központ anyagában (Országgyűlési Könyvtár).

¹⁰⁰ *Recommendation 1557 (2002). The legal situation of Roma in Europe* 9. point. A dokumentum magyar fordítása elérhető: Majtényi – Vizi, 2005. 70.

¹⁰¹ Uo.

Európa Tanács javasolja a tagállamainak két, a szervezet keretében az 1990-es években elfogadott, a kisebbségek védelmével foglalkozó dokumentum ratifikálását és alkalmazását: A *Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartáját* (1992) és a *Nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezményt* (1995). A romák kisebbségi jogai és identitása kapcsán ezek is fontos referenciaponttá váltak. Az európai politikában a romákat kisebbségként megjelenítő szövegek általában is olyan emlékezhelyek, amelyekhez valamennyi roma közösség kapcsolódhat, egyfelől az egyes országokon belül őket megillető kisebbségi státust, másfelől pedig a transznacionális összetartozást is jelképezik a roma identitásépítés folyamatában.

Már a keleti kibővítés után született meg a *Parlamentari Közgyűlés 1203/1993. számú ajánlása az európai cigányokról*.¹⁰² Az ajánlás elismeri a roma kisebbség létezését, és „valódi” európai kisebbségnek nevezi őket, de hozzáfűzi, hogy esetükben nem alkalmazhatók a nemzeti vagy nyelvi kisebbségek vonatkozásában használatos megfogalmazások. Kiemeli, hogy a cigányság jelentős mértékben hozzájárul Európa multikulturális jellegéhez, ami más és más formákat öltött a kontinens különböző részein, legyen szó akár a romák zenéjéről vagy éppen kulturális életéről. Nem mulasztja el megemlíteni, hogy Kelet- és Kelet-Közép-Európa államainak a Tanácsba történő felvételével a szervezet keretein belül élő romák lélekszáma jelentősen növekedett. A Közgyűlés ajánlásában megfogalmazza, hogy a Miniszteri Bizottság, „ahol ez helyénvalónak látszik”,¹⁰³ kezdeményezze a tagállamok kormányainál vagy az illetékes helyi és regionális szervezeteknél általános és speciális jellegű intézkedések meghozatalát. Az ilyen intézkedések bevezetését a következő területeken javasolja: a kultúra, az oktatás, a tájékoztatás, a jogegyenlőség és a mindennapi élet. A mindennapi élet területén a tagállamoknak további programokat kell kidolgozniuk a lakáshelyzet, az oktatás és a foglalkoztatási helyzet javítására. Amint ez a dokumentum is mutatja, a romák hátrányos szociális helyzete, és általában a

¹⁰² *Recommendation 1203 (1993) of the Parliamentary Assembly on Gypsies in Europe.*

¹⁰³ Majtényi – Vizi, 2005. 65.

kirekesztettség közös jellemzőként jelenik meg (a nemzeti, nemzetiségi kultúra létehez hasonlóan), és az ezzel szembeni küzdelem – az elismerésért folytatott harc vagy a transznacionális nemzetépítő törekvések mellett – fontos referenciapontjává vált a roma közösségek önmeghatározásának is.

A kirekesztettség mint emlékezhely

Mára tehát, részben az erről tudósító nemzetközi dokumentumok révén, a transznacionális roma nemzeti identitás szempontjából fontos emlékezhellyé vált a romák kirekesztettsége is. Elsősorban a kelet- és kelet-közép-európai országokban – de más európai országokban is – ma a romák a többségi lakossághoz képest többszörösen hátrányos társadalmi helyzetben élnek. Sújtja őket a lakó-, a munkahelyi és az oktatási szegregáció. (Ezzel a jelenségekkel a nyugat-európai országoknak is szembe kellett nézniük, részben a kelet- és kelet-közép-európai romák migrációja miatt.) A nyolcvanas évektől megszülető kelet- és kelet-közép-európai polgárjogi mozgalom küzdelmei is jórészt a szegregáció ellen irányultak, ami a többségi és ennél fogva a kisebbségi lakosság körében is sokszor etnikai értelmet nyer. Jellemző, hogy az afroamerikai polgárjogi mozgalom küzdelmei emblematikus példává váltak a szegregáció elleni harcban. Az afroamerikaiak szegregációellenes polgárjogi küzdelmének vívmányai jelentős késéssel – európai uniós közvetítéssel – érkeztek meg Kelet- és Kelet-Közép-Európába. Magyarországon például az Egyesült Államok-beli stratégiai perekhez hasonló eljárások civil szervezetek kezdeményezésére a kilencvenes évek végén kezdődtek meg.¹⁰⁴ A hátrányos társadalmi helyzet és a kirekesztettség tapasztalata ugyanakkor a roma történelem más emlékezhelyeihez is kapcsolódik és kapcsolható. Történelmi magyarázatként vagy előzményként emögött így sokszor megjelenik a szétszórás története, a vándorló életforma (ekkor már részben szintén történelmi jelenségként), vagy a Porrajmos tragédiája is.

Az Európa Tanács Miniszteri Bizottság 1995-ben létrehozott egy kormányközi szinten működő Szakértői Csoportot (Specialist Group on Roma and Gypsies) a romák helyzetének követésére; ez a testület később ajánlásokat (pl. az oktatás, a foglalkoztatás és a lakhatás területein) adott ki a tagállami jogalkotás, politikák és stratégiák

¹⁰⁴ A témáról: Balogh Lídia – Kádár András Kristóf – Majtényi Balázs – Pap András László: *Antidiszkriminációs és esélyegyenlőségi alapismeretek*. Budapest: L'Harmattan, 2010, 19–20.

fejlesztésére. Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése 2002-ben fogadta el *A romák jogi helyzete Európában* című 1557. számú ajánlását.¹⁰⁵ A dokumentum a romák helyzetére vonatkozó néhány általános megállapítást követően felszólítja az államokat arra, hogy rendezzék a romák jogállását. De olyan kérdések is szerepelnek benne, mint a romani nyelv oktatásának a támogatása, a többségi lakosság megismertetése a roma kultúrával, vagy hogy az oktatási anyagokban megjelenjenek a roma kultúrával, történelemmel kapcsolatos ismeretek.

2004-ben, amikor a kelet- és a kelet-közép-európai államok többsége csatlakozott az Európai Unióhoz az Európa Tanács közreműködésével alakult meg az Európai Romák és Utazók Fóruma (European Roma and Travellers Forum)¹⁰⁶ (ERTF) azzal a céllal, hogy az európai szervezetek tárgyaló partnere legyen. A Fórum a roma etnikai identitás három fő tényezőjeként határozta meg: (1) az indiai eredetet, (2) a romani nyelvet és (3) az egyén saját szabad döntését arról, hogy romaként azonosítja-e magát.¹⁰⁷ 2009-ben a szervezet elfogadta a *Roma Jogok Chartáját*, aminek a 23. pontja a roma közösséget anyaállam nélküli páneurópai nemzeti kisebbségnek nevezi.¹⁰⁸ 2009-ben az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága adott ki egy ajánlást a romák és utazók oktatásáról Európában, ami az interkulturális párbeszéd és a romákkal szembeni előítéletek leküzdése érdekében hangsúlyozta a roma Holokauszt oktatásának a fontosságát.¹⁰⁹ Az Európa Tanács Miniszteri

¹⁰⁵ *Legal situation of the Roma in Europe Recommendation 1557 (2002)*

¹⁰⁶ *ERTF Statute*, <http://www.ertf.org/index.php/documents/statute>. (letöltés ideje: 2017. november 17.)

¹⁰⁷ Lásd a témáról részletesebben Marek Szilvási, *Roma and the contradictions of European inclusion policies: citizens associated with European societies* (PhD thesis), University of Aberdeen, (2015) 6. http://digitool.abdn.ac.uk/webclient/StreamGate?folder_id=0&dvs=1506285772114~36 (letöltés ideje: 2017. november 17.)

¹⁰⁸ Charter on the Rights of the Roma, http://www.ertf.org/images/ERTF_Charter_Rights_Roma_EN_FIN.pdf (letöltés ideje: 2017. november 17.)

¹⁰⁹ *Council of Europe Recommendation (2009)4, of the Committee of Ministers to member states "On the education of Roma and Travellers"*, Article 17. Roma history and culture should be appropriately reflected in the general curriculum, including teaching about the Roma extermination as part of the Holocaust/genocide of Roma, 17 June 2009.

Bizottsága 2010-ben fogadta el a Strasbourgi nyilatkozatot a romákról (*The Strasbourg Declaration on Roma*). Ez policy javaslatokat fogalmaz meg a tagállamoknak és az ET szerveinek. A dokumentum felhívja a tagállamok figyelmét a *Kisebbségvédelmi Keretegyezmény* és a Nyelvi Charta (14. pont) keretében vállalt kötelezettségekre, valamint a roma kultúra, történelem és a nyelvek támogatása (40. pont) fontosságára. Az Európa Tanács 2016-ban tematikus akcióttervet fogadott el a romák és a vándorlók inklúziójáról¹¹⁰, a dokumentum meghatározza e területen a szervezet 2016 és 2019 közötti politikáit. Az akciótterv felhívja a tagállamok figyelmét arra, hogy a romák és a vándorlók történelmére vonatkozó ismereteket jelenítsék meg az iskolai tantervekben, és kinyilvánítja, hogy támogatja az EU Parlamentjének határozatát a roma Holokauszt emléknapjáról elismeréséről.¹¹¹

Az EBESZ-en belül az 1992. július 10-én Helsinkiben elfogadott *A változás kihívásai* című dokumentum hozta létre a Nemzeti Kisebbségi Főbiztos intézményét, az ő feladata lett, hogy felhívja a figyelmet a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos konfliktusokra.¹¹² A főbiztos három átfogó jelentésében foglalkozott a romák helyzetével. Az 1993-ban elfogadott első jelentésében megállapította, hogy a romák gazdasági, társadalmi helyzete indokolja a biztos fellépését, az 1999-ben elfogadott újabb jelentése pedig azt hangsúlyozta, hogy a romák helyzete néhány figyelemre méltó lépés ellenére tovább romlott. 2000-ben a biztos újabb, még részletesebb jelentése¹¹³ tudósított a romák helyzetéről. A dokumentum bevezetője foglalkozik a kisebbség üldöztetésének európai történelmével is. A jelentés célul tűzte ki a kisebbség európai stabilitást is veszélyeztető helyzetének a megváltoztatását; a főbiztos ebben egyebek mellett javasolta az államoknak olyan törvények elfogadását, melyek lehetővé teszik a faji indíttatású bűncselekmények súlyosabb

¹¹⁰ *Thematic Action Plan on the Inclusion of Roma and Travellers (2016-2019)*.

¹¹¹ *European Parliament resolution of 15 April 2015 on the occasion of International Roma Day – anti-Gypsyism in Europe and EU recognition of the memorial day of the Roma genocide during World War II*, European Parliament document P8_TA(2015)0095.

¹¹² Lásd a témáról részletesebben: Kemp, Walter A.: *Quiet Diplomacy in Action: the OSCE High Commissioner on National Minorities*. The Hague – Boston: Kluwer Law International, 2001.

¹¹³ *Report on the situation of Roma and Sinti in the OSCE Area*.

büntetését.¹¹⁴ Ezt követően a főbiztos figyelme más kisebbségi konfliktusok felé fordult, s más EBESZ intézmények kezdtek el a roma kisebbséggel foglalkozni. A létrejövő intézmények működésének és a kiadott dokumentumok fókuszában továbbra is a hátrányos helyzet és a kirekesztettség maradt.

Az 1994-ben Budapesten elfogadott EBESZ dokumentum, *Egy új kor valódi partnersége felé* nemzeti kisebbségekről szóló része 23. pontjában rendelkezik „roma és szinti kérdéssel foglalkozó kapcsolattartó pont létrehozásáról” a Demokratikus Intézmények és Emberi Jogok irodája keretein belül (ODIHR). Ez az intézmény lett felelős az információcseréért a roma és szinti kérdésekben, illetve a kapcsolattartás előmozdításáért e területen a nemzetközi élet különböző szereplői között. Az intézmény feladata az EBESZ roma kisebbséggel foglalkozó tevékenységének koordinálása, amivel fontos szerepet vállal a „cigányellenesség” európai szintű monitorozásában. Az EBESZ keretében 2003-ban Maastrichtban akciótervet fogadtak el a romák és szintik helyzetének javításáról¹¹⁵ az EBESZ Miniszteri Tanácsának 3/03. számú mellékletként. A dokumentum útmutató az államok számára ahhoz, hogyan kell az EBESZ keretében korábban már kidolgozott kisebbségvédelmi politikákat alkalmazni. A kisebbségi jogokra való utalás a terjedelmes akciótervben csak elvétve fordul elő. Ilyen például az a rész, amikor a szöveg arra utal, hogy a roma történelem és kultúra, valamint a romani nyelv és hagyomány oktatásának a tanterv részévé kell válnia, s külön figyelmet kell fordítani a roma és szinti népnek a Holokauszt alatti szenvedéseire.¹¹⁶ 2015-ben az ODIHR adott közre egy jelentést a roma és szinti genocidíum oktatásáról és az arról való megemlékezés fontosságáról.¹¹⁷

A területnélküliséghez és az anyaállam hiányához kötődően az európai uniós dokumentumokban is megfogalmazódott az a vélemény, hogy „a roma nép életkörülményeinek problémájával csak

¹¹⁴ *Report on the situation of Roma and Sinti in the OSCE Area*. 56.

¹¹⁵ *The Action Plan on Improving the Situation of Roma and Sinti within the OSCE Area*.

¹¹⁶ *The Action Plan on Improving the Situation of Roma and Sinti within the OSCE Area* 71. és 72. pontok.

¹¹⁷ *Teaching about and Commemorating the Roma and Sinti Genocide – Practices within the OSCE Area*.

nemzetközi szinten lehet érdemben foglalkozni”.¹¹⁸ Az *Európai Unió* a fenti két nemzetközi kormányközi szervezetekhez hasonló módon kötelezte el magát a romák támogatása mellett a kelet-közép-európai államok csatlakozása során. 1997-ben, az országvéleményekben és az Agenda 2000-ben a roma kisebbség még inkább csak rövid utalásokban jelent meg. A csatlakozás előre haladt és a szociális, integrációs probléma súlyának felismerésével együtt az Európai Bizottság is nagyobb teret szentelt e kérdéskörnek.¹¹⁹ A koppenhágai politikai kritériumok, így a kisebbségek védelmének teljesítését a Bizottság az évente kiadott rendszeres országjelentésekben értékelte. Az országjelentésekben a romakérdéssel nem általánosságban a polgári és politikai jogok és a gazdasági, szociális és kulturális jogok keretében foglalkozott, hanem a kisebbségi jogokról szóló külön fejezetekben. S azt ajánlotta az államoknak, hogy alkalmazzák a romákra is a kisebbségvédelem három – normatív jellegű – nemzetközi dokumentumát: az *ENSZ Polgári Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya* 27. cikkét, a *Keretegyezményt a Nemzeti Kisebbségek Védelméről*, és a *Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját*. Később a fentiekben elemzett jelenséggel összhangban álló politikai irányváltást jelez az, hogy szociálpolitikai kérdésként tárgyalták a romák helyzetét pl. a 2004-ben csatlakozott országokról készült utolsó, 2003-as monitoring jelentések.

A roma kisebbséggel való foglalkozás idővel még az uniós külpolitikában is megjelent. Az EU egyik külpolitikai eszköze, hogy emberi jogi párbeszédet (Human Rights Dialogues) folytat nem EU-s államokkal; ennek célja az EU emberi jogi politikájának népszerűsítése és más államokkal az emberi jogokról folyó párbeszéd. Indiával 2004 óta működik a párbeszéd, a találkozókön az indiai partner az EU megoldatlan emberi jogi problémái között nevesíti a kisebbségi kérdést és a romák státusát.¹²⁰

¹¹⁸ *Minutes of 13/07/1995 – Final Edition B4-0974/95 Resolution on discrimination against the Roma.*

¹¹⁹ Majtényi, Balázs: *Where Are They Headed? The Situation of the Roma Minority in Hungarian and International Law.* REGIO, Issue VII, Volume 1, 2004. (77–87.) 82.

¹²⁰ Majtényi, Balázs – Sosa, Lorena – Timmer, Ash: *Human rights concepts in EU Human Rights Dialogues (Report)* Utrecht University, 2016. 26.

Az Európai Bizottság 2011 áprilisában fogadta el az *Európai Roma Stratégiát* (A nemzeti romaintegrációs stratégiák uniós keretrendszere 2020-ig).¹²¹ A stratégia a 10-12 millióra becsült európai roma lakosság helyzetén javító inklúziós stratégiák elfogadását írja elő négy kiemelt területen: a foglalkoztatás, az oktatás, az egészségügy és a lakhatás vonatkozásában. Ezeken a területeken a dokumentum az antidiszkriminációs intézkedéseken túl a romákat segítő pozitív intézkedéseket is javasol. A cél az volt, hogy 2011 végéig mindegyik tagállamban megszülessen egy olyan kormányzati stratégia, amely az esélyegyenlőség és az uniós polgárok közötti egyenlőség elve alapján az uniós célkitűzéseknek megfelelően, valós intézkedési tervet ad a roma inklúzióhoz. A 2005 és 2015 közötti időszakra meghirdetett uniós *A roma inklúzió évtizede* című, már a kelet- és kelet-közép-európai államok részvételével zajló program ugyancsak a romák társadalmi befogadását igyekezett elősegíteni. Ennek kidolgozásában, végrehajtásában részt vett a Nyílt Társadalom Intézet (OSI), a Világbank, az ENSZ fejlesztési programja (UNDP), az Európa Tanács, az EU és más szervezetek is.¹²² Az *Évtized* keretét biztosított a résztvevő államok részére a romák integrációját célzó programok elindításához. Ké fő célja volt: a romákkal zembeni diszkrimináció felszámolása, illetve hogy 10 év alatt csökkentse a romák és a többségi társadalom közötti különbségeket,¹²³ a kisebbség foglalkoztatási, oktatási, lakhatási és egészségügyi körülményeinek javításával. A dokumentum szövege jelzi azt is, hogy a transznacionális térben a roma kérdés mind inkább szociális és antidiszkriminációs kérdésként értelmeződik – a roma önszerveződések küzdelmeitől függetlenül. A roma nemzetépítés emlékezhelyei ennek ellenére, sokszor az antidiszkriminációs

<http://www.fp7-frame.eu/wp-content/uploads/2016/11/Deliverable-3.5.pdf>.

(letöltés ideje: 2017. november 17.)

¹²¹ An EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020 lásd a dokumentumról részletesebben Szilvási 2015, 145–162.; Peter Vermeersch: European Union and the Roma: An Analysis of Recent Institutional and Policy Developments, 352–354.

¹²² Lásd erről részletesebben Brüggemann, Christian – Friedman, Eben: The Decade of Roma Inclusion: Origins, Actors, and Legacies, *European Education*, Volume 49, Issue 1, 2017. 1–9.

¹²³ Szilvási, 2015. 113.

küzdelem történelmi háttereként, részeként továbbra is megjelennek a transznacionális szervezetek dokumentumaiban. Fontos mozzanat volt például, amikor az Európai Parlament 2015. április 15-ei plenáris ülésén elfogadott határozata is elismerte a második világháború alatti romákkal szemben elkövetett népirtás tényét és a roma Holokauszt emléknapjáról való megemlékezés fontosságát.

Az 1990-es évekre a romák képviselőinek a nemzetközi szervezetekkel kialakuló dialógusa tehát azt is jelzi, hogy a transznacionális roma politika meglepő eredményességgel bontotta le a korábbi el nem ismertségből, vagyis az önálló állam és a sokáig ehhez kapcsolódóan értelmezett nemzeti létezés hiányából fakadó hátrányokat. Mindebben nagy szerepe volt a transznacionális nacionalizmusnak, és az ennek kapcsán megteremtett emlékezhelyeknek, melyek a roma nemzet létének transznacionális és nemzeti térben is megjelenő bizonyítékaivá váltak. Fontos epizódja a történetnek, hogy a nemzetközi szervezetek szerepvállalása következtében a roma politika európai, transznacionális jellegét öltött, és az emberi jogi szervezetek által képviselt humanitárius, egalitárius ideológiákhoz, és általában is a transznacionális és nemzeti térben aktív NGO-k által képviselt eszmékhez kapcsolódik.

A romákat érintő kérdésekkel foglalkozó nemzetközi szervezetek a roma politika korábbi államközpontúságán is változtatni tudtak. Az 1990-es évektől a nemzetközi szervezetek európai szintű politikákat fogalmaztak meg,¹²⁴ s a 2000-es évekre a nemzetközi szervezetek elsődleges célja a roma inklúzió előmozdítása lett, amit európai szinten koordinált stratégiák megalkotásával kívántak megoldani. E politika gátjává vált ugyanakkor, hogy számos állam Keleten és Nyugaton egyaránt az EU és más nemzetközi szervezetek által támogatott roma integrációs programjai¹²⁵ mellett továbbra is nyílt diszkriminációs politikát folytat a romákkal szemben,¹²⁶ és ez

¹²⁴ McGarry, Aidan: Roma as a Political Identity: Exploring Representations of Roma in Europe, *Ethnicities*, 14 (6) 2014. 766.

¹²⁵ Sobotka, Eva – Vermeersch, Peter: Governing human rights and Roma inclusion: can the EU be a catalyst for local social change? *Human Rights Quarterly*; Issue 34, Volume 3, 2012. 800–822.

¹²⁶ Lásd ehhez a témához McGarry, Aidan: Roma as a Political Identity, 774. vagy Vermeersch, Peter: European Union and the Roma: An Analysis of Recent

akadályozza a nemzetközi törekvések sikerét például az oktatás- vagy a lakhatási politika megváltoztatását. E diszkriminációs politika kapcsán említhető a franciaországi romák jogainak 2010-es korlátozása (táborok felszámolása, romák kiutasítása), amit az Európai Unió szintjén is a jogállamiságot fenyegető egyik válságjelként emlegettek,¹²⁷ vagy hogy Magyarországon előtérbe került és az Alaptörvényben is szerepel a felzárkózás fogalma, ami közvetlen negatív hatással volt például a deszegregációs pereskedésre.¹²⁸ A roma nemzetépítést célzó transznacionális kulturális vagy politikai mozgalmak kevésbé tudják ma az európai roma politikát befolyásolni, mivel az része lett az Európai Unión belüli szociális és antidiszkriminációs politikáknak, és elsősorban annak kontextusában működik. Az európai romapolitika dokumentumai azonban – azon túl, hogy maguk is emlékezhelyekké váltak – transznacionális emlékezhellyé változtatták a perifériális társadalmi helyzetet és a kirekesztettséget, ami a közös történelem részeként más emlékezhelyekhez is kapcsolódik.

Következtetések

E tanulmányban a roma nemzetépítés történetét követtük nyomon. A vizsgált folyamat egyediségét az adja, hogy a nemzetépítés aktorai, ill. a különböző nemzetközi szervezetek a nemzetállamok által kínált politikai kereteken túllépve teremtették meg azokat a transznacionális emlékezhelyeket, amelyekhez a helyi vagy az állami szinten szerveződő roma közösségek egyaránt kapcsolódhattak, és formálódó közös (nemzeti) identitásuk ily módon transznacionálissá vált. Európai, tansznacionális szinten született meg az a diskurzus, amely a kirekesztett kisebbségi létezés értékeit köt, közös identitást teremt, és számos megoldandó közpolitikai kérdést, így például a legfontosabbat, a roma

Institutional and Policy Developments, *European Yearbook of Minority Issues*, Issue 10, Volume 1, 2011. (339–358.) 345. DOI: 10.1163/22116117-01001014

¹²⁷ Reding, Viviane: The EU and the Rule of Law – What Next? European Commission (SPEECH/13/677 Brussels, 4 September 2013) http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-13-677_hu.htm (letöltés ideje: 2017. november 17.)

¹²⁸ Kegye Adél: Áldott szegregáció, *Fundamentum*, 2015/1. 75–85.

közösségek hátrányos társadalmi helyzetét, a nemzetállamok feletti szinten is megjeleníti. Az európai roma kisebbség vagy a roma nemzet léte a megteremtett transznacionális emlékezhelyek révén általánosan elismertté vált.

A tanulmányban e folyamat három fontos korszakát azonosítottuk. Az első szakaszban roma aktivisták, értelmiségiek és a nemzetállami keretek között működő NGO-k (aktorok) az egymáshoz való kapcsolódásaik, a fokozatosan közössé váló emlékezhelyek révén – bár még csak nemzetállami szinten, vagyis az adott országon belül élő kisebbségek nevében politizálva – megteremtették a transznacionális emlékezet- és identitáspolitika lehetőségét. A legfontosabb emlékezhelyé a vándorlás és a vándorló életforma, illetve az üldöztetés történelmi tapasztalata és annak legfőbb kifejezője a Porrajmos vált. A második szakaszban a romák transznacionális szervezetet, világkongresszust alapítottak, amelynek működése a tényleges hatalommal rendelkező szervezetek (agency-k) politizálását idézi. Ennek révén közös döntések születtek a roma nemzeti identitás transznacionális emlékezhelyeiről; s megkezdődött a közös kultúra megteremtésének és kanonizálásának a folyamata (például a nemzeti szimbólumok, a nemzeti nyelv, a nemzeti irodalom vagy a nemzeti múlt megalkotása). A harmadik szakaszban, miután a roma politika szereplői beléptek a transznacionális térbe, már valódi hatalommal rendelkező nemzetközi és szupranacionális szervezetek is formáltak/formálják agencyként a roma (azaz az egységes európai kisebbségnek tekintett roma népességgel kapcsolatos) politikát, főként a nem kötelező ajánlás jellegű dokumentumaik és policy javaslataik révén. A nemzetközi szervezetek figyelmének fókuszába a transznacionális nemzetépítés folyamata helyett mindinkább a társadalmi integrációs politika, a különböző országokban élő roma közösségek egységesen hátrányos helyzete és ennek kapcsán az inklúzió került (részben e szervezetek működéséből, részben a nemzetállam hiányából következően, részben pedig a romák kirekesztett helyzete miatt). E törekvés azonban nem változtatta pusztán szociálpolitikai kérdéssé a romapolitikát, hiszen a kirekesztettség, az üldöztetés ténye ugyancsak a transznacionális térben megjelenő, az összetartozástudatot, a közös identitást erősítő emlékezhelyé vált.

E folyamat egyes mozzanatai közelebről is leírhatók a bevezetőben felvetett elemzési szempontok szerint

(szereplők/szervezetek, struktúrák, gyakorlatok és mechanizmusok, valamint eredmények). A résztvevő *szereplők és szervezetek* szempontjából, e folyamat egymást követő három szakaszát a következőképpen lehet meghatározni: (1) nemzetállami keretek között megszületett a polgárjogi mozgalom, (2) a polgárjogi mozgalom szereplői nemzetközi, transznacionális szervezeteket alakítottak, (3) a transznacionális térben működő nemzetközi és szupranacionális szervezetek reflektáltak e szereplők követeléseire. A következő *struktúrák* befolyásolták a folyamat egyes állomásaiban a roma politika szereplőinek a magatartását: (1) először a nemzetállami politikai intézményekkel kellett szembenéznük, (2) ezt követően transznacionális, az egyes személyek és szervezetek között szövődő (részben informális, részben formális viszonyokon alapuló) kapcsolati hálók alakultak ki közöttük, és ezek mindinkább meghatározták cselekedeteik kontextusát, (3) végül pedig igazodtak az európai intézményrendszerekhez és az ezekhez kapcsolódó nemzetközi emberi jogi rezsimekhez. Az *emlékezés mechanizmusa és gyakorlata* szempontjából a következőképpen írható le a roma nemzetépítés folyamata: (1) a folyamat első szakasza a nemzetállamokon belül élő közösségek identitásteremtése, (2) a második a transznacionális nemzeti összetartozás szimbólumainak a megalkotása, vagyis a transznacionális nemzetépítés kezdete, (3) a harmadik pedig a szupranacionális és nemzetközi szervezetek működésével való kölcsönhatások ideje. Végül a folyamat egyes szakaszainak *eredményei* az emlékezhelyek szempontjából a következőkben jelölhetők meg: (1) a nemzetállamok közösségeihez kapcsolódó emlékezhelyek megalkotása történik meg először, (2) majd ezt követi a transznacionális emlékezhelyek megteremtése, (3) végül pedig a nemzetközi és szupranacionális szervezetek tevékenységéhez kapcsolódó emlékezhely(ek) kialakulása.

Feltérképeztük továbbá, hogy mely szervezetek és miképp váltak a transznacionális nacionalizmus és emlékezetpolitika aktív alakítóivá s milyen emlékezhelyeket teremtettek. A roma nemzetépítésben részt vevő civil szereplők és transznacionális szervezeteik az európai nemzetközi kormányközi és szupranacionális szervezetekkel, illetve az inkluzív politika támogatására anyagi forrással rendelkező civil szervezetekkel együtt alakították ki a közös emlékezhelyeket, és ezekhez kapcsolódóan a közös vagy közösnek ható cselekvés gyakorlatát és mechanizmusait. Mindebből több

általános következtetés is adódik, a roma nemzetépítés jelenbeli lehetőségeivel kapcsolatban. Az európai szinten működő agency-k képesek ugyan alakítani a transznacionális nemzetépítés folyamatát, de a nemzetállamok közreműködése nélkül nem tudnak hatékonyan fellépni, és mindaddig nem voltak képesek olyan kitűzött célok, mint az erősebb politikai részvétel vagy a romani nyelv oktatási szerepének erősítése érdekében a nemzetállami politikákat érdemben befolyásolni. A transznacionális keret, bár megteremtette azt a nyelvet, amelyen a romák követelései megfogalmazhatók és elfogadottá tette a különböző országokban élő roma közösségek összetartozásának a gondolatát, nem tudta érdemben megváltoztatni a nemzetállami intézményeknek a romákkal szembeni magatartását vagy a strukturális diszkriminációt. A roma összetartozás (a transznacionális roma nemzet) eszméje azonban, mindtől függetlenül, elfogadott emlékezhelyei révén mára szinte megkérdőjelezhetetlen valósággá, azaz transznacionális szinten is létező, elismert entitássá vált az európai politikai élet szereplői számára.

Felhasznált irodalom

Achim, Viorel: *Cigányok a román történelemben*. Budapest: Osiris, 2001.

Acton, Thomas – Klimová, Ilona: The International Romani Union: An East European answer to West European questions? Shift in the focus of World Romani Congresses 1971–2000. In: Guy, Will (ed.) *Between Past and Future: the Roma of Central and Eastern Europe*. Hartfield: University of Hertfordshire Press, 2001. 157–226.

Acton, Thomas: *Gypsy Politics and Social Change. The development of ethnic ideology and pressure politics among British gypsies from Victorian reformism to Romany nationalism*. London: Routledge, 1974.

Acton, Thomas: True Gypsies – myth and reality, *New Society*, 6 June 1974. 563.

- Auzias, Claire: *Samudaripen: le Génocide des Tsiganes*. Paris: L'Esprit Frappeur, 1999.
- Balogh Lídia – Kádár András Kristóf – Majtényi Balázs – Pap András László: *Antidiszkriminációs és esélyegyenlőségi alapismeretek*. Budapest: L'Harmattan, 2010, 19–20.
- Balogh Lídia: Esztétikum közcélra: A szimbólumok, mítoszok, illetve allegóriák közösségi szerepéről, a roma nemzetépítési törekvések példáján keresztül. *Pro Minoritate* 2011/3. 144–157.
- Barany, Zoltan: *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*. New York: Cambridge University Press, 2002.
- Bársony, János – Daróczi, Ágnes: *Pharrajimós: The Fate of the Roma During the Holocaust*. Budapest: CEU Press, 2007.
- Baumgartner, Gerhard: *The Fate of the European Roma and Sinti during the Holocaust*. Wien – Paris: 2013. www.romasintigenocide.eu (letöltés ideje: 2017. november 30.)
- Bernáth Gábor: “Transznacionális nemzetépítés kirekesztett kisebbségekből: tematizációk és többségi meghatározottság a nemzetközi roma mozgalomban.” In: Prazsák Gergő (szerk.): *Nemzetek Európában*. Budapest: ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, 2011. 53–73. A tanulmány elektronikus formában is elérhető: Bernáth Gábor, “Transznacionális nemzetépítés kirekesztett kisebbségekből: tematizációk és többségi meghatározottság a nemzetközi roma mozgalomban.” *Konfliktuskutató*. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=266;transznacionalis-nemzetepites-kirekesztett-kisebbsegekbol-tematizaciok-es-toebbsegi-meghatarozottsag-a-nemzetkoezi-roma-mozgalomban&catid=30:nemzetek-europaja (letöltés ideje: 2017. szeptember 11.)
- Binder Mátyás: „Felébredt ez a nép...” A magyarországi romák/cigányok etnikai-nemzeti önszerveződési folyamatairól. In: Gergely Jenő (szerk.): *A múlt feltárása – előítéletek nélkül*. Budapest: ELTE BTK, 2006. 61–81.

Binder Máttyás: A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet*, 2008 (20)/77. 130–160.

http://www.eszmelet.hu/binder_matyas-a-roma-nemzetepites-torteneti-es-kulturalis/ (letöltés ideje: 2017. november 17.)

Binder Máttyás: „Elképzelt kultúra”. A roma/cigány kultúra egy lehetséges értelmezése és félreértelmezései. *Eszmélet*. 2010 (22.)/86. 172–195. http://www.eszmelet.hu/binder_matyas-elkepzelt-kultura-a-roma-cigany-kultura-eg/#30 (letöltés ideje: 2017. november 17.)

BlaHa Márta–Havas Gábor–Révész Sándor: Nyerőviszonyok. Roma politikatörténet. Beszélő. 15. 1995/5. 20–28.

Brüggemann, Christian – Friedman, Eben: The Decade of Roma Inclusion: Origins, Actors, and Legacies, *European Education*, Volume 49, Issue 1, 2017. 1–9.

Bunescu, Ioana: *Roma in Europe: The Politics of Collective Identity Formation*. London – New York: Routledge, 2014.

Crowe, David: *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York: St. Martin's Press, 1996.

Kenrick, Donald: *Historical dictionary of the Gypsies*. Lanham, Md.: Scarecrow Press, 1998.

Donert, Celia: Charta 77 and the Roma. In: Hoffmann, Stefan-Ludwig (ed.) *Human Rights in the Twentieth Century*, New York: Cambridge University Press, 2010. 206. Acton – Klímová 2001. 160–161.

Fosztó László: Van-e cigány nemzettudat? In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002. 207–224.

Fosztó, László: Diaspora and Nationalism: an Anthropological Approach to the International Romani Movement. *Regio*, Issue 3, Volume 1. 2003. 102–120,

Fosztó László: Viták és irányzatok a roma-kutatásban. Vázlat közpolitikák kidolgozásához. *Korunk*, 2009(20)/5. 22–30.

- Fürchtegott Leberecht Christlieb: Warum versagt ihr den Juden das Bürgerrecht? *Nemezis*, Issue 8, 1816. 49–103.
- Goodwin, Morag: *The Romani Claim to Non-Territorial Nation Status: Recognition from an International Legal Perspective*, <http://www.errc.org/article/the-romani-claim-to-non-territorial-nation-status-recognition-from-an-international-legal-perspective/1849>. (letöltés ideje: 2017. november 17.)
- Hancock, Ian F.: *The Indian origin and westward migration of the Romani people*. Texas: Ms. University of Austin, 1998.
- Hancock, Ian F.: *We are the Romani people. Ame sam e Romane džene*. Hatfield: Centre de recherches tsiganes/University of Hertfordshire Press, 2002.
- Hancock, Ian: 1938 and the Porrajmos: A Pivotal Year in Romani History. *Global Dialogue*, Volume 15, Issue 1, 2013. (Winter/Spring – Genocide.) 107–117.
- Hancock, Ian: *Danger! Educated Gypsy. Selected Essays*. Ed. Karanth, Dileep, Hertfordshire: University of Hertfordshire Press, 2010.
- Hancock, Ian: Responses to the Porrajmos: The Romani Holocaust. In: Rosenbaum, Alan S. (ed.): *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*, Boulder: The Westview Press, 1995. 39–64.
- Junghaus, Tímea (ed.) – Székely, Katalin (co-ed.): *Meet your neighbours: contemporary Roma art from Europe*. (Transl. Árpád Mihály]. Budapest: Open Society Institute, 2006.
- Junghaus, Tímea – Székely, Katalin (ed.): *Paradise lost: The first Roma pavilion*. La Biennale di Venezia 2007. Munich – London – New York: Prestel, 2007.
- Kállai, Ernő: Vannak-e cigányok, és ha nincsenek, akkor kik azok? *Regio*. 2014/2. 114–146.
- Kapralski, Slawomir: The Aftermath of the Roma Genocide: From Implicit Memories to Commemoration. In: Weiss-Wendt, Anton (ed.): *The Nazi Genocide of the Roma: Reassessment and Commemoration*. New York: Berghahn Books, 2013. 229–251.

- Kapralski, Slawomir, Memory, Identity, and Roma Transnational Nationalism. In De Cesari, Chiara – Rigney, Ann (eds): *Transnational Memory. Circulation, Articulation, Scales*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2014. 195–218.
- Kastoryano, Riva: Transnational Nationalism: Redefining Nation and Territory. In Benhabib, Seyla – Shapiro, Ian – Petranovic, Danilo (eds.): *Identities, Affiliations, and Allegiances*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 159–180.
- Kegyé Adél: Áldott szegregáció, *Fundamentum*, 2015/1. 75–85.
- Kemp, Walter A.: *Quiet Diplomacy in Action: the OSCE High Commissioner on National Minorities*. The Hague – Boston: Kluwer Law International, 2001.
- Kenrick, Donald: *Gypsies: From the Ganges to the Thames*. Hertfordshire: University of Hertfordshire Press, 2004.
- Kenrick, Donald: *The A to Z of the Gypsies*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2010.
- Klímová-Alexander, Ilona: *The Development and Institutionalization of Romani Representation and Administration*. Part 3a: From National Organizations to International Umbrellas (1945–1970) – Romani Mobilization at the National Level. *Nationalities Papers*, Volume 34, Issue 5, 2006. 601–621.
- Klímová-Alexander, Ilona: *Development and Institutionalization of Romani Representation and Administration*. Part 3c: religious, governmental, and non-governmental institutions (1945–1970) *Nationalities Papers*. 38 Volume, 1 Issue, January 2010. 105–122.
- Klímová-Alexander, Ilona: The Development and Institutionalization of Romani Representation and Administration. Part 3b: From National Organizations to International Umbrellas (1945–1970)—the International Level. *Nationalities Papers*, 2007. Volume 35, Issue 4. 627–661.

- Kovats, Martin: The emergence of European Roma Policy. In: Guy, Will (ed.) *Between Past and Future: the Roma of Central and Eastern Europe*. Hartfield: University of Hertfordshire Press, 2001. 93–116.
- Liégois, Jean-Pierre: *Roms en Europe*. Brussels: Council of Europe Press, 2007.
- Ligeois, Jean-Pierre: *Roma, Gypsies, Travellers*. Strasbourg: Council of Europe Press, 1994.
- Majtényi Balázs – Majtényi György, Cigánykérdés Mararországán 1945–2010. Budapest: Libri Kiadó, 2012.
- Majtényi Balázs – Vizi Balázs: *Európa kisebbsége: A roma kisebbség a nemzetközi dokumentumokban*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2005.
- Majtényi, Balázs – Majtényi, György: *A Contemporary History of Exclusion: The Roma Issue in Hungary from 1945 to 2015*. Budapest and New York: CEU Press, 2016.
- Majtényi, Balázs – Sosa, Lorena – Timmer, ASH: Human rights concepts in EU Human Rights Dialogues (Report) Utrecht University, 2016. 26. <http://www.fp7-frame.eu/wp-content/uploads/2016/11/Deliverable-3.5.pdf>. (letöltés ideje: 2017. november 17.)
- Majtényi, Balázs – Vizi, Balázs: *A minority in Europe? The roma in international documents*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2006.
- Majtényi, Balázs: Utilitarianism in minority protection? Status laws and international organizations. In: Ieda, Osamu at al. (ed.): *Beyond Sovereignty: From Status Law to Transnational Citizenship?* Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2006. 3–16.
- Majtényi, Balázs: Where Are They Headed? The Situation of the Roma Minority in Hungarian and International Law. *REGIO*, Issue VII, Volume 1, 2004. 77–87.
- Marchand, Anna: *La Protection Des Droits Des Tsiganes Dans L'europe D'aujourd'hui*. Paris: l'Harmattan, 2001.

- Margalit, Gilad: German Citizenship Policy and Sinti Identity Politics. In: Levy, Daniel – Weiss Yffat (ed.): *Challenging Ethnic Citizenship: German and Israeli Perspectives on Immigration*. New York – Oxford: Berghahn Books, 2002.
- Marushiakova, Elena – Popov, Veselin: Between Exoticization and Marginalization. Current Problems of Gypsy Studies. *BEHEMOTH. A Journal on Civilisation*, Volume 4, Issue 1, 2011. 87–105.
- Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin: *Identity and Language of the Roma (Gypsies) in Central and Eastern Europe*. In: Kamusella, Tomasz – Nomachi, Motoki – Gibson, Catherine (ed.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*. London: Palgrave, 2015. 26–54.
- Matras, Yaron: *The Romani Gypsies*. Cambridge – Massachusetts: Harvard University Press, 2015.
- Matras, Yaron: The Role of Language in Mystifying and Demystifying Gypsy Identity. In: Nicholas Saul – Susan Tebutt (ed.): *The Role of the Romanies: Images and Counter-Images of 'Gypsies'/Romanies in European Cultures*, Liverpool: Liverpool University Press, 2004. 53–78.
- Mayal, David: *Gypsy Identities 1500–2000. From Egyptians and Moon-men to the Ethnic Romany*. London – New York: Routledge, 2004.
- McGarry, Aidan: “Who Speaks for Roma?” *Political Representation of a Transnational Minority*. New York: Continuum, 2010.
- McGarry, Aidan: Roma as a Political Identity: Exploring Representations of Roma in Europe, *Ethnicities*, 14(6) 2014.
- Nagy Pál: Cigány csoportok és együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században. In: Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. országos konferenciája. Budapest: Történelemtanárok Egylete, 2008. 35–50.
- Mirga-Kruszelnicka, Anna: ‘Romani Studies and Emerging Romani Scholarship’. *Roma Rights*. 2 (Special Issue: Nothing About Us

- Without Us? Roma Participation in Policy Making and Knowledge Production) 2015. 39–46.
- Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között: válogatott tanulmányok*. Vál., szerk. K. Horváth Zsolt. Ford. Haas Lidia et al. Budapest: Napvilág, 2010.
- Okely, Judith: *The Traveller-Gypsies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Reding, Viviane: The EU and the Rule of Law – What Next? European Commission (SPEECH/13/677 Brussels, 4 September 2013) http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-13-677_hu.htm (letöltés ideje: 2017. november 17.)
- Reemtsma, Katrin: *Sinti und Roma. Geschichte, Kultur, Gegenwart*. München: C. H. Beck, 1996.
- Rose, Romani: Vorwort an die Sinti. In: *Sinti und Roma im ehemaligen KZ Bergen-Belsen am 27. Oktober 1979*, Göttingen: Gesellschaft für bedrohte Völker, 1980.
- Rövid, Márton: One-size-fits-all Roma? On the normative dilemmas of the emerging European Roma policy. *Romani Studies*, Volume 21, Issue 1, 2011. 1–22.
- Ryder, Andrew – Szilvasi, Marek: Marginality, Activism and Populism The Roma and Postcolonial Indian Thinkers”, *The Indian Journal of Social Work*, Volume 78, Issue 1, 2017. 101–120.
- Sierp, Aline – Wüstenberg, Jenny: Linking the Local and the Transnational: Rethinking Memory Politics in Europe, *Journal of Contemporary European Studies*. Volume 23, Issue 3, 2015. 321–329. doi.org/10.1080/14782804.2015.1058244
- Sigona, Nando – Vermeersch, Peter: „Editors’ Introduction. The Roma in the New EU: Policies, Frames and Everyday Experiences”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Volume 38, Issue 8, 2012. 1189–1194.
- Sobotka, Eva – Vermeersch, Peter: Governing human rights and Roma inclusion: can the EU be a catalyst for local social change? *Human Rights Quarterly*; Issue 34, Volume 3, 2012. 800–822.

- Stewart, Michael: Remembering without commemoration: the mnemonics and politics of Holocaust memories among European Roma. *Journal of the Royal Anthropological Institute* n.s., Volume 10, Issue 3, 2004. 561–582.
- Szilvási, Marek: *Roma and the contradictions of European inclusion policies: citizens associated with European societies* (PhD thesis), University of Aberdeen, (2015) 6. http://digitool.abdn.ac.uk/webclient/StreamGate?folder_id=0&dvs=1506285772114~36 (letöltés ideje: 2017. november 17.)
- Szuhay Péter: A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ.* 1995/3. 333–334.
- Taylor, Becky: *A Minority and the State: Travellers in Britain in the twentieth century*. Manchester – New York: Manchester U.P., 2008.
- Trehan, Nidhi: In the name of the Roma? The Role of private foundations and NGOs. In: Will Guy (ed.): *Between Past and Future: The Roma of Central and Eastern Europe*. Hertfordshire: University of Hertfordshire Press, 2001. 134–149.
- Vermeersch, Peter: European Union and the Roma: An Analysis of Recent Institutional and Policy Developments, *European Yearbook of Minority Issues*, Issue 10, Volume 1, 2011. 339–358. DOI: 10.1163/22116117-01001014
- Vermeersch, Peter: *The Romani Movement: Minority Politics and Ethnic Mobilization in Contemporary Central Europe*. New York – Oxford: Berghahn Books, 2006.
- von dem Knesebeck, Julia: *The Roma Struggle for Compensation in Post-War Germany*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2011.
- Wolfe, Stephanie: *The Politics of Reparations and Apologies*. New York: Springer, 2014.

Roma Nation-building and Places of Transnational Memories
by Balázs Majtényi and György Majtényi

In the paper we search for the places of memory of the nascent Roma nation's collective past, and examine the role of transnational places of memory in the nation-building process. We scrutinize the role of Roma civil rights movement and non-governmental organizations, as well as the institutions of international intergovernmental and supranational organizations in Roma nation-building process and the formation of politics of memory in the transnational sphere.

Keywords: Roma nation, transnational nation building and places of memories, actors, agencies